

Тошкент ислом университети

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ

БУЮК МУҲАДДИСЛАР

**ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ
ИМОМ МУСЛИМ ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙ**

**«ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ»
ДАВЛАТ ИЛМИЙ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1998**

*Имом ал-Бухорий
таваллудларининг
1225 йиллигига
бағишланади*

Масъул муҳаррир
академик М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

ISBN-5-89890-139-6

Б 0403000000
358–98

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 1998.

КИРИШ

Мустақиллигимиз келтирган буюк неъматлардаи бири — турфа маънавий к.адриятларимиз, кўхна ва бой тарихимиз, маданий меросимизга муносабатнинг тубдан ўзгариб, узоқ мозийда яшаб абадий барҳаёт асарлар яратиб кетган буюк алломаларнинг ҳаёти ва ижодиини чуқур ўрганиш ҳамда улардан кенг халқ оммасини баҳраманд қилиш, десак ҳеч бир муболаға бўлмайди. Бу йўналишда тарихан қисқа муддат ичида амалга оширилган кснг кўламли ишлар Республика ҳукумати, мухтарам Президентимиз Ислом Каримов собитқада;м-лик билан олиб бораётган доно ва халқчил сиёсатнинг самарасидир. Республикамизда диний илмларга катта эътибор берилаётгани, Қуръони Каримнинг ҳамда Жа-ноб Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларининг ўзбек тилига таржима қилиниб кенг кўламда ўрганилаётгани, уларнинг ижтимоий, маданий ва маънавий ҳаётимизга тобсра сингиб бораётгани бунинг ёрқин далилидир.

Маълумки, мовароуннаҳр ҳамда хуросонлик кўплаб олимлар жаҳон илм-фани ва маданиятининг равнақиға улкан ҳисса қўшганлар. Бу хусусда Президентимиз И.А.Каримов: «Қадимий Мовароуниаҳр ва Хуросон фарзандларининг жаҳон илму зиёси тарихиға зарва-рақлар ила битилган асарлари оз эмас» — деб алоҳидя таъкидлаган эдилар. Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ҳадислариш тўплаш, уларнинг саҳиҳларини (тўғриларини, ишончлиларини) ажратиб, Қуръони Карим оятлари билан исботлаш борасида Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳиссалари бениҳоят катта бўлган. Чунончи, Моварсуннаҳр "фарзандлари — олти машҳур муҳаддис яратган асарлар улар Ислом дунёсида «Кутуби ситта»: («Олти китоб») ёки «Сихоҳ ситта» («Олти саҳиҳ китоб») номи билан аталади] шулар жумласидандир. i;i

Диёримиздан чиққан буюк аллома Имом ал-Бухо"-рийнинг ҳадисларға бағишланган тўрт жилддан иборат «Саҳийҳ ал-Бухорий» асари (у «Ал-Жомий ас-саҳийҳ» деб ҳам юрйтилади) бутун Ислом оламида ҳақли равишда Қуръони Каримдан кейинги иккинчи, муқаддас манбаъ ҳисобланади. Имом ал-Бухорийнинг замондо-ши ва шогирди, юқорида зикр қилинган машҳур олти муҳаддиснинг бири Муслим ибн ал-Ҳажжож бўлиб, унинг қаламиға мансуб ҳадислар тўплами ҳам Имом ал-Бухорийнинг асаридек, айнан «Ал-Жомий ас-саҳийҳ» ёки «Саҳийҳ Муслим» деб аталиб, ундан кейин туради-ган энг ишончли манбаълардан бири ҳисобланади. Аф-суски, Муслим ибн ал-Ҳажжож ва унинг бу қимматли асари ҳақида илм аҳллари ҳам, кенг халқ оммаси ҳам ҳозирча етарли маълумотға эға эмаслар.

Юртимиздан етишиб чиққан яна бир буюк муҳаддис Абу Исо ат-Термизийдир. Ат-Термизийнинг қаламиға мансуб «Ал-Жомий ал-кабийр» (у «Сунан ат-Термизий» деб ҳам аталади) ва «Аш-Шамоил ан-набавийа» каби асарлар Пайғамбаримиз ҳадислариға бағишланган но-дир манбаълардир. Аффеуски, алломанинг ҳаёти ва ушбу асарлари ҳам ҳозиргача чуқур ўрганилмаган. Мана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, мазкур уч буюк муҳаддиснинг ҳаёт йўллари, зикр этилган асосий асарла-рини ҳар томонлама, атрофлича таҳлил этиш орқали уларнинг жаҳон ҳадисшунослигида тутган ўрни ва бу фаннинг ривожига қўшган оламшумул ҳиссаларини кўрсатишға

ҳаракат қилдик.

Мазкур мавзунинг ўрганилиш тарихига назар таш-ласак, Шарқда ҳадис илми ва унинг турли масалалари-га доир кўплаб махсус асарлар яратилганлигининг шо-ҳиди бўламиз. Чунончи, Ал-Ҳоким ан-Найсобурийнинг «Маърифат улум ал-ҳадийс», «Ал-Мустадрак алас-Саҳийҳайн», Ибн ас-Салоҳнинг «Муқаддимат ибн ас-Салоҳ» номи билан машҳур бўлган «Улум ал-ҳадийс», Ал-Хатийб ал-Бағдодийнинг «Ал-Жомий ли-одоб аш-шайх вас-сомиъ», «Ар-Риҳла фи талаб ал-ҳадийс», Ибн Қасийрнинг «Ал-Боис ал-ҳасийс» каби таснифотларини келтириш мумкин. Европалик олимлар эса ҳадис илм билан асосан XIX асрдан шуғуллана бошлаганлар. ., ., Мустақиллигимиз шарофати билан Республикамизда кейинги йилларда бу борада салмоқли ишлар амалга оширилди. Олиму уламоларимизнинг саъйу ҳаракатла-ри билан Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-саҳийҳ» асари тўрт жилдда Тошкентда ўзбек тилида чоп этил-ди. Алломанинг бошқа бир муҳим асари «Ал-Адаб ал-муфрад» («Одоб дурдоналари») ҳам бундан бир неча йил бурун ўзбек тилида нашр қилинган эди. 1974 йил-да Урта Осиёва Қозоғистон мусулмонлари диний Бош-қармасининг ташаббуси билан Ўзбекистонда Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий ҳисобда 1200 йиллиги, шунингдек 1993 йил октябр ойида Самарқандда «Имом ал-Бухорийнинг ҳаёти ва даври»га бағишланган Халқаро анжуман муносабати билан матбуотда қатор мақолалар эълон қилинган эди. 1990 йили Имом ат-Термизийнинг таваллудига 1200 йил тўлиши муносабати билан ҳам мақолалар ва алломанинг «Аш-Шамойил ан-набавийа» асари ўзбек тилида, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳа-қида эса бир рисола ва маҳаллий матбуотда бир неча мақола чоп этилган.

Юқорида зикр этилган хайрли юмушларни адо этишда Абдуғани Абдуллаев, Абдулазиз Мансур, Хожа Бахтиёр Набихон ўғли, Раҳматуллоҳ Қори Қосим ўғли, Неъматуллоҳ Иброҳим, Шамсуддин Бобохонов, Убайдулла Уватов каби олиму уламоларнинг хизматларини ало-ҳида таъкидлаш зарур. Лекин мазкур мақола ва нашрлар муаллифлари ўз олдида Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизийнинг ҳаёти ва ижодий меро-сини қиёсий ўрганишни мақсад қилиб қўймагандилар. Ушбу рисолада мазкур нашрлардан ҳамда Ас-Самъоний-нинг «Китоб ал-ансоб», Тожуддин ас-Субкийнинг «Та-бақот аш-шофи"бийа ал-кубро», Ал-Хатиб ал-Бағдодий-нинг «Таърих Бағдод», Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Тазкират ал-хуффоъ», «Мийзон ал-ийтидол фи нақд ар-рижол», Ибн Халликоннинг «Вафойот ал-аъйон», Ибн ал-Жавзийнинг «Ал-Мунтазам», Ибн . ал-Қифтийнинг «Инбоҳ ар-рувот», Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Му-қаддимат ал-фатҳ» каби тарихий асарларидан, араб му-аллифларининг сўнгги йилларда нашр этилган қатор китобларидан кенг фойдаланилди.

Ушбу китобни тайёрлашда ўз маслаҳат ва фикрлари билан ёрдам берган кишиларга ҳамда моддий ва маъ-навий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган Ўзбекистон Давлат фан ва техника қўмитасига миннатдорчилигимизни бил-дирамыз.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

Имом Хал-Бухорийнинг исмлари Муҳаммад, куняла-ри Абу Абдуллоҳ, лақаблари-«Имом ал-муҳаддисийн» («Муҳаддислар ймоми, пешвоси») ёки «Амир ул-муъ-минийн фил-ҳадийс» («Ҳадис илми бўйича мўминлар амири») ва насаблари Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳийм ибн ал-Муғйра ибн Бардазбеҳ ибн Базазбеҳдир. Сўнгги икки исм (Бардазбеҳ ва Базазбеҳ)дан кўриниб турибдики, Имом ал-Бухорийнинг асл насаблари ажамларга бориб тақалади. Бу фикр талайтарн-хий адабиётларда қайд қилинган бўлиб, кўпчилик муҳаддисларнинг таъкидлашларича, «Бардазбеҳ» сўзи арабча «зорӣъ» (деҳқончилик билан шуғулланувчи киши) маъносини билдиради. Машҳур олим Имом ас-Субкий ўзининг «Ат-Табақот аш-шофиъийа ал-кубро» («Улуғ шофиъий табақалар») номли йирик асарида Бардазбеҳнинг оталарини Базазбеҳ деб кўрсатган.

Имом ал-Бухорий ҳақларида ёзган кўпчилик олимлар эса у кишининг насабларини фақат Бардазбеҳга боғлашган. Афсуски, тарихчилар Бардазбеҳ ва у кишининг оталари Базазбеҳ ҳақларида деярли ҳеч қандай маълумот келтиришмаган. Баъзи олимларнинг хабарларига кўра, иккалалари ҳам ажамлардан бўлиб, ўшаларнинг динларига эътиқод қилишган. Имом ал-Бухорийнинг бобокалонлари Ал-Муғйра эса Бухоро ҳокими Ямон ал-Жуъафийдан Исломни қабул қилиб, Бухорода яшаб қолганлар. Уша давр таомулига кўра, ким қайси одамдан Исломни қабул қилган бўлса, ўшанинг қабила-сига мансуб ҳисобланган. Бу нисбат Исломда ҳомийлик нисбати деб аталиб, арабчаси «Нисбат ул-валоъ фил-ислом»дур. Шу боис Ал-Муғйранинг ҳам, ул кишининг барча авлодларининг ҳам, жумладан Имом ал-Бухорийнинг ҳам исмларига «Жуъафий» нисбати қўшиб ай-тилган. Имом ал-Бухорийнинг насл-насаблари ҳақидаги маълумотлардан яна шуни қайд қилиш керакки, у кишининг бобокалонлари Бардазбеҳнинг исмларини баъзи тарихчилар аслида Ал-Аҳнаф бўлган деб таъкид-лашади (Аҳнаф – доно, энг ақлли). Бундан кўриниб турибдики, Имом ал-Бухорийнинг бобокалонлари исми Бардазбеҳ бўлса-да, оқил, зукко инсон бўлганларидан Ал-Аҳнаф деб ҳам сифатланганлар.

Имом ал-Бухорийнинг оталари Исмоил (кунялари Абул-Ҳасан) ўша давр етук муҳаддисларидан, . Имом Моликнинг шогирд ва асҳобларидан бири эдилар. Ул киши тижорат иидлари билан ҳам шуғулланганлар. Афсуски, ҳозиргача Исмоилнинг қаламларига мансуб бирор асар мавжудлиги ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Бироқ Ҳаммод ибн Зайд, Имом Молик, Абу Муовия каби ўз даврининг йирик муҳаддисларидан бир қанча ҳадислар ривоят қилганлари ҳамда Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг суҳбатида бўлиб, ундан тарбият олганлари ҳақидаги хабарлар баъзи манбаъларда келтирилган. Ул кишининг шогирдларидан ироқлик бир қанча олимлар — Аҳмад ибн Ҳафс, Наср ибн Ҳусайн ва бошқаларнинг исмларини келтириш мумкин. Имом ал-Бухорий «Ат-Таърих ал-кабийр» («Қатта тарих») номли асарларида оталари хусусида талай маълумотлар келтирганлар. Тарихчи Ал-Ҳофиз ибн Ҳаббон ўзи-нинг «Китоб ас-сиқот» («Буюк инсонлар ҳақида китоб») номли асарида Исмоил ибн Иброҳийм, яъни Имом ал-Бухорийнинг

оталари Ҳаммод ибн Зайд ва Имом Мо-лиқдан ҳадислар ривоят қилганлар, ул кишидан ироқ-лиқлар ривоят қилган деб таъкидлайди, Манбаъларда зикр қилинишича, аллома Исмоил ўта такводор, худо-жўй, ҳалол инсон бўлганлар. Тарихчи Уҳайд ибн Ҳафс-нинг қуйидаги сўзлари буни исботлайди: «Мен Абу Абдуллоҳнинг отаси Исмоил бандаликни бажо келти-раётган чоғда ҳузурига кириб эдим, у менга: «Мол-дун-. ёмга на бир дирхам ҳаром ва на бир дирхам шубҳали пул ~ аралашганини билмайман»,—деди. Шунда узим ўзимга ҳеч вақога арзимас бир одамдек туюлдим». Шунингдек, тарихий манбаъларда Имом ал-Бухорийнинг оталарига хос яна бир қанча чин инсоний фазилят ва хусуеиятлар зикр, этилиб, бундай фазилят ва хусу-сиятлар ўша даврда камдан-кам кишиларда бўлгани қайд қилинган.

Имом ал-Бухорийнинг оналари ҳам оталари каби такводор, диёнатли ҳамда каромат соҳибаси бўлганлар. Ул мухтарама Оллоҳ таолога қилган бетиним илтижо-ю дуолари туфайли улкан бахтга сазовор бўлган эдилар. Чунки, Имом ал-Бухорий гўдакликларида кўзлари ожиз бўлиб қолган бўлиб, табиблар ҳарчанд уринмасин, да-волай олмаганди. Кунлардан бир куни Имом ал-Бухо-рийнинг оналари тушларида Иброҳим алайҳисса-ломни кўрадилар. Шунда ул зоти шариф мушфика онага қараб: «Эй волида! Сенинг кўпдан-кўп дуоларинг ту-файли Оллоҳ таоло ўғлингнинг кўзларига қайта нур ато этди»—деб хитоб қиладилар. Имом ал-Бухорийнинг оналари шу ҳақда ўзлари бундай деган эканлар: «Уша туш кўрган тунда уйғониб қарасам, дарҳақиқат ўғил-чам Муҳаммаднинг кўзлари тузалиб, қайта нур касб этибди». Афсуски, биз Имом ал-Бухорийнинг ёшликда кўзлари ожиз бўлиб қолгани ва бунинг сабаблари хусусида батафсил маълумотга эга эмасмиз. Бизга маълум бўлгани шуки, Имом ал-Бухорий бутунлай шифо топиб, кўзлари асл ҳолига келади ва «Ат-Таърих ал-кабийр» номли асарларини ойдин кечаларда ёзадилар. Муаррих Абу Али ал-Ғассоний шу ҳақда: «Муҳам-мад ибн Исмоил ёшликларида кўзлари ожиз бўлиб қолган. Оналари такводор аёл бўлиб, тушларида Иб-роҳим Халилуллоҳни кўрганларида, ул зот: «Кўпдан-кўп дуолар қилиб йиғлаганингдан Оллоҳтаборак ва таоло ўғлингнинг кўзини қайтарди»,—деган эканлар. Оналари эса: «Эрталаб уйғониб, Оллоҳ таоло ўғлимнинг кўзини қайтарганини кўрдим».—деб айтган эканлар»,—дейди. Имом ал-Бухорий қадимдан илм-фан ва маданият раванк топган Бухоро шаҳрида таваллуд топганлар. Кўплаб муаррихларнинг гувоҳликларига кўра, Бухоро Мовароуннаҳрнинг энг қадимий аа гўзал шаҳарлари-дан бири бўлган. Манбаъларда зикр қилинишича, шаҳар-ни ўраб турган девор ўттиз олти милга чўзилган. Ша-ҳарнинг обод ва кўркемлиги, унинг беназир гўзаллиги хусусида кўплаб шоир ва фозиллар ўзларининг насрий ва назмий асарларида зўр эҳтирос билан тараннум этганлар. Мана шу мухташам шаҳар — Бухорои шариф-да 194 ҳижрий сана, шаввол (Ийд ул-фитр) ойининг 13 кунида, салотул-жумъадан кейин, яъни 810 мелодий сана, 21 июлда барча муҳаддисларнинг имоми, ҳадис илмининг султони, фақиҳлар саййиди каби улуғ унвонларга муяссар бўлиб, Пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларига дурдонасимон сайқал бериб, уларни абадул-абад барҳаёт қилган улуғ зот — Имом ал-Бухорий дунёга қелганлар. Буюк шоир

ва мутафак-кир Абдурахмон Жомий шу хусусда: «Батҳо ва Ясриб (Мадина)да зарб қилинган танганинг сайқали Бухорода камолига етди»—деб ёзган эди. Тарихий манбаъларда ўрта асрларда яшаб ижод этган олимларнинг таваллуд топган ойва кунлари тугул, ҳатто йиллари ҳам аниқ кўрсатилмаган ҳоллар кўп учрайди. Имом ал-Бухорийнинг туғилган вақтлари (куни, ойи, йили) нинг манбаъларда аниқ келтирилишининг боиси, ўзларининг ёзишларича, оталари қўллари билан ёзиб қўйган таваллуд таърихининг сақланиб қолганидир.

Имом ал-Бухорий ёшликдаёқ отадан етим қолиб, оналари қўлида тарбиялана бошлайдилар. Бирмунча улғайиб, хат-саводлари чиққач, қалбларида исломий илмларга, айниқса, Пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларини ёд олиб, уларни ўрганишга иштиёқ кучая боради ва даставвал Ибн ал-Муборак ҳамда Вакийънинг ҳадис асарларини ёд оладилар.

Имом ал-Бухорийнинг котиблари ва асосий таснифлари — «Ал-Жомийъ ас-сахих»нинг ровийларидан бири Абу Жаъфар Муҳаммад" ибн Абу Ҳотам ал-Варроқ бундай деб ёзадилар: «Мен Имом ал-Бухорийнинг «Ҳадисларни ёд олиш илҳоми менга бошланғич мактаб (кутуб)да ўқиётганимда келган эди» деб айтганлари-ни эшитиб: «Ушанда неча ёшда эдингиз?»—дедим. Шунда ул киши: «Ун ёшда, балким ундан ҳам кичик эдим»—деб жавоб қилдилар».

Имом ал-Бухорийнинг устозлари хусусига келсак, дастлабкиси оталари Исмоил, сўнг ўша пайтда Бухоро-нинг таниқли муҳаддисларидан бири ҳисобланган ал-лома Ад-Доҳилий бўлганлар. Ад-Доҳилий ҳадис илмини ўргатиш бўйича тўғарак (ҳалқа) ташкил қилган бўлиб, унинг шуҳрати кенг тарқалган эди. Кунлардан бир куни Ад-Доҳилий одатдагича талабаларга ҳадис илми-дан дарс бериб турган бўлиб, Ал-Бухорий ҳам бошқалар қатори тинглаб ўлтирган эдилар. Шунда Ад-Доҳилий бир ҳадис исноди ҳақида гапираётиб: «Суфён Абу Зубайрдан, у эса Иброҳимдан (олган, эшитган)»—деб зикр қилдилар. Шунда Ал-Бухорий: «Абу Зубайр ҳеч вақт Иброҳимдан ривоят қилмаганлар»,—дедилар ва бу билан Ад-Доҳилийни мазкур ҳадис исноди хусуси-даги хатодан огоҳ қилмоқчи бўлдилар. Бу овозни эшитган Ад-Доҳилий ҳайратланиб дағаллик билан ул кишининг сўзларини бўлдилар. Аммо Ал-Бухорий ўта мулойимлик билан: «Устоз, агар ишонмасангиз, асл манбаъга бир қаранг!»—дедилар. Ад-Доҳилий ичкарига кириб манбаъга қарагач, Ал-Бухорийнинг гаплари тўғ-рилигини эътироф қилсалар-да, ўша ҳадис санадини ўзлари тузатмай, бу гомушни, инсоф юзасиданми ёки «Шогирдим ўзи топган хатони ўзи тузатсин» деган ихтиёр биланми, Ал-Бухорийга қолдирдилар. Ичкаридан чиққач эса: «Э бола, буни не деб тузатиш лозим?» — дедилар. Ал-Бухорий дарҳол: «Аз-Зубайр ва Ибн Адий бир шаҳе бўлиб, ул киши Иброҳимдан ривоят қилганлар»,—дедилар. Шундан кейингина Ад-Доҳилий қўлларига қалам олиб, аввал хато ёзувни тузатдилар-да, сўнг: «Сен ҳақсан»,—дедилар. Ал-Бухорий, ўзларининг айтишларича, бу вақтда атиги ўн бир ёшда бўлганлар. Манбаъларда келтирилишича, Ал-Бухорий қалбларида ҳадис ёд олиш иштиёқи ўн ёшдан бошланиб, вақт ўтган

сари тобора кучайиб, зиёда бўлиб борган. Имом ал-Бухорийй ёшлик чоғларидан ҳадисларни ёд олиш билан бирга, уларнинг саҳиҳ (тўғри) ва ғайри саҳиҳ (нотўғри)ларини ажратиш, улардаги хатоларни аниқлаб тўғрилаш, ҳадис ровийлари аҳволини, яъни уларнинг адолатли ё адолатсиз, ҳалол ёки эгрилигини, ишончли ёки ишончсизлигини, туриш-турмушларини, уй-жойла-рини, туғилган ва вафот этган саналари ва алоқаларини ўрганиш ҳамда турли ҳадислар иснодини солиштириб кўриш, уларнинг бир-бирига боғлиқ ёки боғлиқ эмас-лигини аниқлаш, ҳадис илми борасида энг юқори дара-жага етишиш, унинг турли масалаларини жамлаб ва чуқур таҳқиқ этиб, Қуръони Қарим оятлари ёрдамида тўғри ё нотўғри эканлигини исботлаш билан машғул бўлдилар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Имом ал-Бухорийй бу масала билан ёшлик чоғларидан алоҳида иштиёқ ва меҳр билан шуғулланганлар. Бу олижаноб солиҳ амални руёбга чиқармоқ қасди ул кишининг фикру зикрини тобора қаттиқроқ чулғаб, дилларидан тобора мустаҳкам ўрин ола борган. Имом ал-Бухорийй-нинг ўз ватанларида ва хорижий юртларда мингдан ортиқ устоз (шайх, машойих)лардан ҳадис ривоят қил-ганлари ҳақида манбаъларда аниқ кўрсатилган. Имом ал-Бухориййга ҳадис илмидан таълим берган дастлабки устозлардан яна Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Пойкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Иброҳим ибн ал-Ашъас ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Имом ал-Бухорийй ўн олти ёшга етар-етмас кўпдан-кўп ҳадисларни ўзлаштириб, Абдуллоҳ ибн ал-Мубо-ракнинг ҳадис китобларини ёд олдилар. Ул кишининг бу ноёб қобилиятлари кўпчилик уламолар томонидан, шунингдек ул кишига устозлик қилган етук муҳаддислар томонидан ҳам юксак баҳоланди. Бу ҳол шу даражага етдики, ҳатто таниқли олимлар ҳам ўз дарсларида Имом ал-Бухориййнинг ҳозир бўлишларидан ҳамда ул кйшининг хузурида ҳадис ва ҳадис илми борасида би-рор хато ёки камчиликка йўл қўйишларидан хавотир-ланадиган бўлиб қолдилар. Улар ҳатто ўз китобларида-ги хатоларни тузатиш учун Ал-Бухориййга мурожаат қилардилар. Манбаъларда келтирилишича, Ал-Бухорийй ҳадис илми талабида хорижий юртларга сафар қилишларидан олдин бир воқеа содир бўлган экан. Бу ҳақда бухоролик олим Салим ибн Мужоҳид бундай деб ҳйқоя қиладилар: «Бир куни дўстим Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг уйига б.рган эдим, у менга: «Бироз олдинроқ келганингда етмиш минг ҳадисни ёд олган бир ёш болани кўрган бўлур эдинг!»—деди. Мен шу заҳоти орқамга қайтиб, кўчага чикдим-да, ўша болани учратиб: «Етмиш минг ҳадисни ёд биламан дейдиган бола сенмисан?», деб сўрадим, у: «Ҳа, бундан ҳам ортиқроқ биламан»—деб жавоб қилди. Сўнг, у яна: «Мен саҳоба ва тобеъинлардан, токи уларнинг кўпчи-лигининг таваллуд ва вафотлари тарихини, масканларини аниқ билмагуни-мча, бирорта ҳам ҳадис келтир-майман. Шунингдек саҳоба ва тобеъинлар айтган бирорта ҳам ҳадисни, аввал Қуръони Карим ва Пайғамбар алайҳиссаломнинг суннатларига таққосламай, би-ровга ривоят қилмайман»,—деди». Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг бу сўзлари ҳам Ал-Бухориййнинг ешлик чоғлариданоқ катта

обрў-эътиборга эга бўлгай-ликларига далилдир. Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг «Муҳаммад ибн Исмоил қачон ҳузуримга кйр-,са, салобатидан ўзимни йўқотиб қўйиб, бирор сўзимда хато қилиб қўймасайдим, деб хавотирланиб тураман» деган сўзларини Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар: «У унинг (Ал-Бухорийнинг) ҳузурида хато қилиб қўйишдан кўрқар эди»—деб ойдинлаштирадилар. Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий Имом ал-Бухорий хусусларида айтган бу гаплар ул кишининг ҳали ёш бола ва билимлари Бухоро шайхлари билимларидан зиёда бўлмаган бир г.айтда айтган гаплари эди. Имом ал-Бухоркн ҳадис илми талабида Бухородан сафар қилганларидан кейин, умрларининг охиригача Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий билан сира учрашмадилар. (Агар учрашган-асарида Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий Имом ал-Бухорийнинг Исломи илми, хусусан ҳадис илми борасида бениҳоят йксак даражага эришганларини кўриб, лол қолган ва у кишига бундан ҳам юксак баҳо берган бўлур эдилар).

Муҳаддислар орасида арабча «риҳлат» истилоҳи бирор кишининг ҳадис талабида ёки унинг ровийлари силсиласини ниҳоясига етказиш мақсадида сафар қи-лишини англатади. Жаноб Расулуллоҳнинг саҳобалари ва тобеъинлар учун бу тарздаги риҳлатлар ҳар қандай васфу мадҳдан ҳам ортиқ, знг севимли ва завқ-шавқли машғулоти бўлганлиги манбаъларда зикр қилинади. Баъзи саҳоба ё тобеъинлар атиги битта ҳадис эшитиш ёки унинг иснодига комил ишонч ҳосил қилиш учун ойлаб сафар машаққатларини чекканлар, чўлу биёбонларни босиб ўтиб, шаҳарма-шаҳар кезганлар. Риҳлатга ният қилган ҳадис толибининг ўз юртидаги барча ровийлардан улар билган ҳадисларни бирорта ҳам қолдир-май ёзиб олиши шарт бўлган. У ана шу шартларни бажаргандагина ўзга юртларга риҳлат қилган.

Имом ал-Бухорий ҳадис талабида риҳлатга ният қилган даврга назар солсак, бу пайтда Исломи олами бениҳоят кенгайган бўлиб, Исломи байроғи остига ўтган злу юртларнинг адади жуда кўпайган эди. Бунга қа-дар Жаноб Расулуллоҳнинг саҳобалари, улардан сўнг тобеъинлар ва атбоъ ут-тобеъинлар узоқ-узоқлардаги турли мамлакатларга тарқаб кетгандилар. Улар Пай-ғамбар алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларини ўзла-ри борган турли мамлакат ва шаҳарларда оммага ёяр эрдилар. Шубҳасиз, икки Ҳарам (Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунаввара) мамлакати илми Исломи, жумладан ҳадис илми борасида алоҳида мавқега эга. Чунки бу мамлакат Исломи динининг асл маркази ва ваҳий нозил бўлган табаррук заминдур. Шундай бўлса-да, кўп саҳоба ва тобеъинлар ўзга юртларга бориб, ул ерларда яшаб қолган эдилар. Суяги қотмаган давридан Исломи илмига муҳаббат қўйиб, унинг висоли орзусида улғайган киши мақсадига етмоғи учун ўзини беҳад узоқ муддатли риҳлатга (сафарга) ҳозирламоғи лозим бўлган. Шубҳасизки, бундай эзгу амални адо этмоқ учун ирода, баланд ҳиммат ва с!абр-тоқат даркордур. Оллоҳ таоло Имом ал-Бухорийга мазкур барча хислату фазилатларни тўла-тўқис ато қилган эди. Мана шундай хислату фазилатларга эга бўлган инсон Исломи илмигиз етишмоқ йўлида очлигу ташналикдан қийналса ҳам, от-уловидан ажраб чўлу саҳроларда пиёда юра-верганидан товонлари ёрилиб-ёрилиб кетса ҳам, бего-на юртларда турли

машаққатлардан ночор аҳволга келиб қолса ҳам, емиши фақат сабзавот, мева ва дарахт баргларида иборат бўлса ҳам, қалб аро илмга бўлган муҳаббати ҳеч қачон сўнмайди. Аксинча, у илм йўлида бошига тушган ҳар қандай машаққатлардан роҳатла-нади, завқланади, бор мол-дунёсини шу йўлда сарфлашдан, ҳатто жонини ҳам фидо қилишдан қайтмайди. Айнан ана шу хислату фазилатлар туфайли Имом ал-Бухорий ўзларидан олдин ўтган буюк имому алломалар даражасига кўтарилдилар. Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: «Биз (мусулмонлар бу дунёга келиб-кетиш жиҳатидан) охиргилармиз. (Аммо) барча умматларга биздан аввал ва бизга улардан кейин Китоб берилганига қарамай, Қиёмат куни (ҳисоб-китоб ва жаннатга кириш борасида биз ҳаммадан) олдиндамиз...» — деган ҳадиси шарифлари бу фикримизни тас-диқлайди. Аллома Қутайба ибн Саъид ас-Сақафий: «Имом ал-Бухорий саҳобалардан бўлганларида, Оллоҳ таолонинг бир мўъжизаси бўлган бўлур эди»,—дейдилар. Лекин, умуман олганда, Имом ал-Бухорий, ҳатто тобеъинлардан бўлганларида ҳам, Оллоҳ таолонинг бир мўъжизаси бўлган бўлаверарди. Илм-фан йўлида ўта фидоий эканликлари ҳамда ғоят ўткир ақл-зако- -ват, баланд ҳиммат ва аҳл бовар қилмайдиган дара-жада кучли қувваи ҳофиза соҳиби эканликлари Имом ал-Бухорийга мисли кўрилмаган шону шараф келти-риб, ул кишини буюк алломалар сафига киритди.

Шу боисдан ҳам Имом ал-Бухорийнинг Имом Молик ва Имом Абу Ҳанифанинг устозларидан бўлмиш кўплаб алломалардан ҳадислар ривоят қилганларини кўрамиз. Имом ал-Бухорий ўн олти ёшга етгунча ўз юртидаги машойихлардан ҳадис эшитиб, улардан сабоқ, оладилар. Мака шундан кейингина исломий илмлар манбаи, Пайғамбар алайҳиссаломнинг ватанлари, Қуръони Карим нозил бўлган ва Ҳазрат Жаброил тушган муқаддас диёр, Жаноб Расулуллоҳнинг саҳобаларй маскани, Ислом динининг маркази Ҳижози шариф томон равона бўладилар. Имом ал-Бухорийнинг котиблари Ибн Абу Ҳотам ал-Варроқ зикр қилишларича, Имомч ал-Бухорий: «Ун олти ёшга етганимда Ибн ал-Муборак ва Вакийънинг китобларини ёд олиб, анавиларнинг гапларини билиб олдим. Сўнг волидам ва акам билан ҳажга жўнадим»—деганлар. Ул киши «анавилар» деб Хуросон ва Исфаҳоннинг баъзи ҳадис-шуносларини назарда тутганлар. Уларнинг номлари-ни тилга олгилари келмаганининг боиси шуки, улар ҳадис. илми борасида ўзбилармонлик қилганларидан илмий ҳадисшуносликка зарар етказганлар, ғайри са-ҳиҳ ҳадисларнинг тарқалишига сабабчи бўлганлар). Ал-Варроқнинг бу ривоятларидан маълум бўладики, Имом ал-Бухорий биринчи марта 825 (ҳижрий 210) йилда сафарга чиққанлар, ҳадис бўйича сабоқларини эса бундан беш-олти йил муқаддам ола бошлаганлар. Мана шу қисқа муддат ичида ул киши ҳадис илми борасида эришган ютуқлари, қобилияту иқтидорлари, қувваи ҳофизалари, билимга чанқоқликлари билан юрт-дошларини ҳайратга солдилар, ҳатто камолот аҳли наздида ишонч ва таянч тимсолига айландиларким, бу мартабага буюк алломалар ҳам бутун умри давомида эриша олмаган.

Шундай қилиб, Имом ал-Бухорий 825 йили оналари ва биродарлари

билан биргаликда Маккаи Мукаррама-га етиб келиб, ҳаж ибодатини адо этгач, оналари ва биродарларини она юртларига қайтариб юбордилар. Сўнг, ўзлари Маккада қолиб, шаҳар машойихларининг илмий йнғинларида катнаша бошладилар. Уша пайтда Маккада бир қанча кўзга кўринган уламолар бўлиб, ҳадис илми соҳасида катта обрў-эътибор қозонганларидан Имом Абул-Валийд Аҳмад ибн ал-Арзакий, Аб-дуллоҳ ибн Язид, Исмоил ибн Солим ас-Соиф, Абу Бакр Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ва аллома ал-Ҳамидийларни кўрсатиш мумкин. Маккаи Мукаррамада бошқа бир неча олимлар ҳам бор эдики, Имом ал-Бухорий улардан ҳам ҳадис илми бўйича сабоқ олдилар. Имом ал-Бухорий ул ерда бир қанча муддат яшаганларидан кеккн Мадинаи Мунавварага йўл олдилар. Бу ерга жа-ҳонкинг ҳар тарафидан илми набавийни ўрганмоқ учун илм толиблари оқиб келардилар. Имом ал-Бухорий 827 йилда, яъни ўн саккиз ёшларида Пайғамбар алай-ҳиссгломнннг равзаи мубораклари қўйилган муқаддас шаҳар — Мадинаи Мунавварага кириб келдилар. Шу пайтда Мадинаи Мунавварада Иброҳим ибн ал-Мун-зир, Мутриф ибн Абдуллоҳ, Иброҳим ибн Ҳамза, Абу Собит. Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ, Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ал-Увайсий каби кўплаб машхур уламолар мавжуд эдилар. Имом ал-Бухорий ушбу уламолар билан мулоқотда бўлиб, улардан ҳам ҳадислар бўйича фойдали сабоқлар олдилар, Имом ал-Бухорий Ҳижози шарифга қилган бу рихлатлари давомида кечалари ой ёруғида ўлтириб «Ат-Таърих ал-кабийр» («Катта тарих») номли китобларининг қоралама нусхасини ёзиб тугатдилар. Қатор тарихчиларнинг таъкидлашича, Имом ал-Бухорийнинг Ҳижозга (Макка, Мадина, Тоиф, Жиддага) қилган бу рихлатлари олти йил давом этган, Аммо, шу муддат давомида ул киши бўлак ерларга ҳам бориб келиб турганлар.

Кейин, Имом ал-Бухорий Басра (Ироқда) шаҳрига йўл оладилар. Шу пайтда Басра ҳам Шарқнинг эъти-борли илмий марказларидан бири бўлиб, унда илм-маърифат, айниқса илми ҳадис тараққий этган эди. Басрада ул киши Имом Абу Осим ан-Набийл, Сафвон ибн Исо, Бадал ибн ал-Мухбир, Ҳурмий ибн ал-Аммора, Аффон ибн Муслим, Муҳаммад ибн Аръара, Сулаймон ибн Ҳарб, Абул-Валийд ат-Тайолисий, Орим ва Муҳам-мад ибн Синон каби уламолардан ҳадис ўрганадилар. Шу аснода Имом ал-Бухорий Басрага ҳаммаси бўлиб тўрт марта бориб келдилар. Бул ҳақда ўзлари: «Бас-рага тўрт марта рихлат қилганман»—дер эдилар. Шун-дан сўнг, ул киши Куфага сафар қилдилар. Бу ерга ҳам ул киши бир неча бор келиб кетдилар. Шунингдек, Бағдодга ҳам рихлат қилдилар. Котиблари Ал-Варроқ ул кишининг Куфа ва Бағдодга қилган сафарлари ху-сусида сўзлаб: «Имом ал-Бухорий: «Куфа ва Бағдодга неча марта борганимнинг ҳисобига етолмайман»—дер эдилар»,—дейдилар. Тарихчи олим Ан-Нававий «Таҳ-зийб ул-асмоъ вал-луғот» номли китобларида Имом ал-Бухорийнинг Куфадаги устоз (шуйух)ларидан қуйи-дагиларни зикр қилганлар: Абдуллоҳ ибн Мусо, Абу Наъийм Аҳмад ибн Яъқуб, Исмоил ибн Абон, Ал-Ҳасан ибн Рабийъ, Холид ибн Мухаллад, Саъийд ибн Ҳафс, Талқ ибн Ғуном, Умар ибн Ҳафс, Урва, Қабийса ибн Уқба ва Абу Ғассон. Булар Куфанинг таниқли олимлари бўлиб, Имом ал-Бухорий ишонч ҳосил қилгач, улар-дан ҳадислар

ёзиб олиб ривоят қилганлар. Уша пайтда Бағдод Аббосийлар халифалигининг пойтахти бўлиб, унда Ислом оламининг турли томонларида кўплаб фозилу олимлар тўпланган, эди. Шу боисдан бўлса ке-рак, Имом ал-Бухорий юқорида айтиб ўтганимиздек, Бағдодда бир неча марта бўлганлар. Ул киши бу ерда Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Муҳаммад ибн Исо ас-Саб-боғ, Муҳаммад ибн Соиқ, Шурайх ибн ан-Нуъмон ва бошқалардан ҳадислар ёзиб олганлар. Имом Абу Али ал-Ғассоний «Тақийд ал-муҳмал» номли асарларида бундай деганлар: «Имом ал-Бухорий сўнгги марта Бағдодга келиб қайтаётганларида (бу саккизинчи келиб кетишлари эди) Имом Аҳмад ибн Ҳанбал билан хайрлашгани хузурларига бордилар. Шунда Имом Аҳмад ибн Ҳанбал Имом ал-Бухорийга ҳасрату алам билан: «Илм ва мухлислаони ташлаб Хуросвнга кетасизми?»— деб зорланган эдилар. Бухоро ҳокими Абу Тоҳир Имом ал-Бухорийни она юртлари Бухородан бадарға қилиш мақсадида ул кишига нисбатан турли-туман бўхтону тухматлар ёғдирганда, Имом ал-Бухорий Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ўша сўзларини эслаб: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг сўзларининг маъносига энди тушундим», – деб кўп афсуслангандилар».

Имом ал-Бухорий . Шомда ҳам бўлиб, унда Юсуф ал-Фарйобий, Абу Наср Исҳоқ ибн Иброҳим, Одам ибн Абу Ийос, Абул-Ямон ал-Ҳакам ибн Нофиъ ва Ҳайва ибн Шурайх каби ўша даврнинг бир қанча машҳур олимларидан сабоқ олдилар. Шундан сўнг, ул киши Мисрга ўтиб, Усмон ибн ас-Соиғ, Саъийд ибн Абу Марям, Абдуллоҳ ибн Солиҳ, Аҳмад ибн Солиҳ, Аҳмад ибн Шубайб, Асбағ ибн ал-Фараж, Саъийд ибн Абу Исо, Саъийд ибн Қасийр ибн Афийр, Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Бакир каби олимлардан илми ҳадис бўйича дарс олдилар. Баъзи манбаъларда кўрсатилишича, Имом ал-Бухорий Ал-Жазира (Месопотамия) нинг Бағдоддан бўлак ерларига ҳам бориб, Аҳмад ибн Абул-Малик ар-Ҳарроний, Аҳмад ибн Язид ал-Ҳарроний, Амр ибн ал-Халаф, Исмоил ибн Абдуллоҳ ар-Рикқий каби олимлар билан мулоқотда бўладилар ва улардан ҳам илми ҳадис бўйича сабоқ оладилар. Бундан ташқари, Имом ал-Бухорий Хуросон ва унинг Марв, Балх, Ҳирот, Нишопур, Рай, Жиболу Хуросон каби ерларида ҳам неча марталаб бўлиб, у ерлик олимлардан ҳадис ёзиб оладилар. Чунончи, Марвда Али ибн Ҳасан ибн Шақийқ, Абдон, Муҳаммад ибн Муқотил ва бошқалардан, Балх-да Маккий ибн Иброҳим, Яҳё ибн Бушр, Муҳаммад ибн Абон, Ҳасан ибн Шужоъ, Яҳё ибн Мусо, Қутай-бадаи, Ҳиротда Аҳмад ибн Абул-Валийд ал-Ҳанафий-дан, Нишопурда Яҳё ибн Яҳё, Бушр ибн ал-Ҳакам,> Исҳоқ ибн Роҳвайх, Муҳаммад ибн Рофиъдан, Райда Иброҳим ибн Мусодан, Воситда Ҳассон ибн Ҳассон, Ҳас-сон ибн Абдуллоҳ, Саъийд ибн Абдуллоҳ каби олимлардан ҳадис ёзиб оладилар. Тарихчи Шарафуддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» номли машҳур асарида Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг Кешда ҳам анча муддат истиқомат қилганлари ҳақида ёзади. Юқо-рида зикр қилинган шаҳар ва мамлакатларга Имом ал-Бухорий яккаю-ягона мақсад — ҳадис илмидан сабоқ олиш ниятида бориб, улардаги таниқли олимлар билан мулоқотда бўлдилар, ўз билимларини бетиним бойи-тишга интилдилар. Ад-Хатийб ал-Бағдодий «Бағдод тарихи» номли китобида бундай деб ёзади: «Муҳаддис Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Қаттоннинг айтишича, Имом ал-

Бухорий: «Мен ҳадисларни минг, эҳтимол ундан ҳам ортиқ уламо шайхларга таяниб ездим, менинг ки-тобимда исноди кўрсатилмаган бирорта ҳам ҳадис йўқ»—деб айтган эканлар».

Тарихчилар Имом ал-Бухорий устозларининг -сони , ҳақида ҳам маълумотлар келтирганлар. Чунончи, олим Муҳаммад ибн Абу Ҳотамнинг ёзишича, Имом ал-Бухорий ўзаро суҳбатлардан бирида унга: «Бир минг саксонга уламо шайхдан олиб ёзганман»—деб айтган эканлар. 10-асрда яшаган исфаҳонлик олим Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда ал-Исфаҳоний Имом ал-Бухорий-нинг устозлари ҳақида махсус асар («Асомийи машо-йих») яратиб, уларни алифбо тартибида номма-ном келтиради. Ҳозирги вақтда Саудия Арабистонида исти-қомат қилувчи ватандошимиз, иқтидорли олим Назар Муҳаммад ал-Фарйобий таҳқиқ қилиб, кенг кўламда илмий муомалага киритган ушбу мўъжазгина рисола 1991 йили Саудия Арабистонидаги «Мактабат ал-Кав-сар» номли матбаада чоп этилган. Ушбу китобда «Саҳийҳ ал-Бухорий»да келтирилган мингдан ортиқ ҳадис ровийларидан 306 тасининг исми шарифи, улар-нинг асли қайси шаҳардан келиб чиққанлиги, лақаби ёки куняси ва аксариятининг қайси шаҳарда ва қачон вафот этганлиги ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган.

Дар бир фан соҳасининг ўзига хос истилоҳлари бўлгани каби ҳадис илмининг ҳам ўз истилоҳлари мав-жуддир. Улардан бири «иллат» истилоҳи бўлиб, муҳад-дислар унинг мазмунини қуйидагича тушунтирадилар: Иллат—бирор ҳадис исноди ёхуд матнидаги дарҳол фаҳмлаб бўлмайдиган ноаниқлик ва мавҳумликлар бў-либ, улар ҳадис қадрига путур етказди, унинг ҳақ-қонийлигига, тўғри деб қабул қюшнишига монеълик қилади. Ҳадислардаги иллатларни топиб, упарни исботлаш ва тўғрилаш ҳадис илмида ўта нозик, ўта масъулиятли ва энг мушкул изланишлардан саналиб, умухаддиснинг бу борадаги жамики услубу йўл-йўриқларни мукамал билмоғини, бундан ташқари ровийларнинг туғилган, вафот қилган вақт ва жойларини ҳамда уларнинг аслида ҳадисни кимдан эшитиб, қандай сўз ва иборалар билан ривоят қилганларини аниқламоқ маҳоратига эга бўлмоғини тақозо қилади. Шу боисдан ҳам муҳаддислар: «Бу шартларни тўла-тўқис адо этмоқлик ҳадис илмида энг муаммоли, айни вақтда ўта шарафли ва масъулиятли юмушдир. Зеро бу хусусда кучли қувваи ҳофиза, ўткир фаҳму идрок, илми ҳадис борасида улкан тажриба соҳибларигина сўз очмоқлари жоиздир. Али ибн ал-Мадийний, Яъқуб ибн Шайба, Аҳмад ибн Ҳанбал, Ал-Бухорий, Абу Ҳотам, Абу Зуръа, Ад-Дорақутний каби бир неча муҳаддис ва уларнинг шогирдларигагина бу борада сўз очмоқларига монеълик қилинмаган»,— дейишган. Бу ўринда Али ибн ал-Мадий-нийнинг қуйидаги сўзлари иллатли ҳадисларни аниқлаб тузатишнинг қанчалик қийин ва шарафли иш эканли-гини яна бир бор исботлайди: «Ўзим билган бир ҳадис-нинг иллатини аниқламоғимдан кўра, (турли мамлакатларга бориб бировлардан) ўзим билмаган йигирмата ҳадисни ёзиб олмоғим менинг учун осонроқдир». Дар-ҳақиқат, исноди зоҳиран муттасилдек туюладиган ҳадис ровийлари силсиласида узилиш бор ё йўқлигини ёхуд ҳадис матни тугал ё тугал эмаслигини ёки бир ҳадисга иккинчи бир ҳадис аралашган ё аралашмаганини

аниқ-лаш ғоятда қийин ишдир. Ровийларнинг таваллуд ва вафотлари вақтини, яшаган масканлари ва туриш-турмушларини, устозлари ва устозларидан ҳадис ривоят қилган шахсларни, ҳадис талабида қилган рихлатла-рини аниқламоққа улкан куч-қудрати, сабот-матона-ти, ўткир ақл-заковати, кучли қувваи ҳофизақи ва чуқур билими бўлмаган кимса иллатли ҳадисларни аниқлаш санъати даргоҳига кириш у ёқда турсин, ҳатто унинг остонасига ҳам қадам қўя олмайди. Имом ал-Бухорий ҳадис илми соҳасида мукаммал эгаллаган санъатлардан бири эса айнан ана шу иллатли ҳадисларни аниқлаш санъати эди. Бу ҳақда муҳаддис Ал-Ҳофиз Аҳмад ибн Ҳамдун: «Мен Имом ал-Бухорийни Усмон ибн Абу Саъийд ибн Марвоннинг жанозасида учратдим. Шунда Муҳаммад ибн Яҳё аз-Зухлий Имом ал-Бухорийдан ровийлар исмлари ва иллатли ҳадислар хусусида сўраб эдилар, ул киши камон ўқидек тез, «Кул хуваллоху аҳад»ни ёддан шариллатиб тиловат қилгандек равон жавоб қилдилар»—дейдилар. Мана шу даврда, яъни 9-асрда Нишопурда илм-фан, айниқса ҳадис илми ни-ҳоятда тараққий қилган эди. Буюк муҳаддислар Имом ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, Имом ат-Термизий ва бошқа бир қанча алломалар у ердаги мадрасаларда ҳадис илмидан даре берардилар. Муҳаддислар орасида илмий мунозара ва баҳслар бўлиб турар эди. Имом ал-Бухорий ҳадис илми бўйича ўз билим ва салоҳиятлари, хусусан иллатли ҳадисларни аниқлаш маҳоратлари билан барчани қойил қолдирган эдилар. Ўз даврининг машҳур муҳаддисларидан бири, Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари Муслим ибн ал-Ҳажжож Имом ал-Бухорийга ўз самимий муносабатларини бил-дириб; «Сизни фақат ҳасадгўйларгина кўра олмайди. Менинг иймоним комилки, сиздек буюк олим бутун оламда йўқ», — деб айтганлар. Имом ал-Бухорийнинг иллатли ҳадисларни аниқлашдаги маҳоратлари ҳақида ул кишига замондош кўпгина олимлар ўз фикрларини билдирганлар. Имом ат-Термизий иллатли ҳадислар хусусидаги «Китоб ал-илал» номли асарларида: «Ҳадислар, ровийлар, ва уларнинг тарихларидаги иллатлар хусусидаги фикрларимни Имом ал-Бухорийнинг «Китоб ат-Таърих» номли асарларидан олганман. Шунингдек, Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ва Абу Зуръадан ҳам фойдаландим, лекин Муҳаммад ал-Бухорийдан фойда-ланганимчалик кўп эмас»,—дейдилар. Имом ат-Термизий бул ҳақда яна: «Иллатли ҳадис ва иснодларни аниқлаш борасида Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан кўра устун бирорта ҳам . олимни кўрмадим»—деб таъкидлайдилар.

Имом ал-Бухорий иштирок этган илмий мажлислар-нинг бирида ўз замонасининг етук олимларидан санал-ган Ал-Фарйобий санади куйидагича бўлган бир ҳадис ҳақида гапириб: «Суфён Абу Урвадан, у Абул-Хаттоб-дан, у Абу Ҳамзадан ривоят қилган»,—дедилар. Мажлис-да ҳозир бўлганларнинг,, бирортаси ҳам Суфёндам бошқаларнинг ким эканлигини аниқ билмасди, чунки мазкур ҳадис санадида уларнинг исмлари ўрнига фақат кунялари (Абул-Хаттоб, Абу Ҳамза) келтирилган Эди. Шунда Муҳаммад ал-Бухорий, вазминлик билан: «Абу Урва — бу Муаммар ибн Рошид, Абул-Хаттоб — Қатода ибн Даома, Абу Ҳамза бўлса, Анас ибн Моликдир. Улар, фаолиятлари инқилобий бўлгани учун ҳам, фақат кунялари билан аталганлар»—дедилар.

Ровийларни хато қилганликда айблаш ёки улар айтган ҳадислар-нинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш масалалари са-ҳобалар давридаёқ юзага келган бўлиб, ўша пайтда ҳадисларни ёзиб олишда бунга эътибор берила бошлаган эди. Чунки ҳатто баъзи саҳобалар ривоят қилгаш ҳадислар орасида ҳам иллатли ҳадислар учраган ҳоллар аниқланган эди. Шундай бўлса-да, Пайғамбар алайҳиссаломнинг вафотларига ҳали кўп вақт бўлма-ганлиги ҳамда ҳадисларни оммага ёйиш воситалари-нинг камлиги боисидан дастлаб бунга унчалик қаттиқ киришилмади. Лекин ҳадисларни оммага тарқатиш воситалари кўпайиб, ҳадис айтишга ҳавасмандлар пайдо бўлгач, йирик муҳаддислар бу масалага жиддий киришдилар. Ниҳоят, қайси ҳолларда Жаноб Расулуллоҳнинг замондошларини ҳадис ривоятида хато қилган-ликда айбламоқ мумкин-у, қайси ҳолларда мумкин эмаслиги ҳақида қонун-қоидалар жорий этилди. Ровийларни фақат ўта зарур ҳоллардагина, шунда ҳам одоб-ахлоқ доирасидан заррача чиқмай,-хато қилганликда айбламоқ жоиз, деб топилди. Хуллас, ровийлар хато-сйни аниқловчи муҳаддис ўз ишига юксак диёнат, ушво ва эҳтиёткорлик билан ёндошмоғи зарур эди. Имом ал-Бухорий ҳам бу борада ўзларига юксак диёнат, тақво ва ўта эҳтиёткорликни дастуруламал қилиб олган эдилар. Ул киши ҳадисда хатога йўл қўйган ровий ҳақида «Уни тарк этишган», «Уни одамлар инкор этишган», «Тарк этилган», «Тушириб қолдирилган», «Унинг хусусида бўлак фикр бор», «Унинг хусусида йндашмаган» каби беозор сўзларни ишлатар эдилар. Имом ал-Бухорий камдан-кам ҳолларда бирор равийга нисбатан «У ичидан ўйлаб топган (уйдирмачи)» ёки «Қаззоб (ёлғончи)» дер эдилар. Ул киши айтган энг даттиқ айблов «Мункир ул-ҳадис» («Ҳадисни инкор қилувчи») деган ибора бўларди, Ҳадис илмида шундай қоида одат тусига кирдики, агар Имом ал-Бухорий бирор ровий ҳақида «У мункир ул-ҳадис» десалар бас, ундан ҳеч вақт ҳадис ривоят қилинмасди. Шу хусусда Ибн ал-Қаттон: «Имом ал-Бухорий: «Кимнинг хусусида «Мункир ул-ҳадис» деган бўлсам, ундан ҳеч вақт ҳадис ривоят қилинмасин»—деб айтганлар»,— дейдилар.

Имом ал-Бухорийнинг кўп солли устозларидан бирининг исми «Мусаддид» («Тўғри йўлга бошловчи») эди. Имом ал-Бухорий ул кишига қаттиқ ишонганларидан: «Мусаддид исми жисмига мон-анд кишидурлар. Китоб-

ларим ўзимда бўладими ёки ул кишида бўладими, менга фарқи йўқ»— деб доимо такрорлар эдилар. Бундан аёнки, Имом ал-Бухорий ўз китобларининг муҳофазасига алоҳида эътибор берганлар, бу масалага бамисоли ҳадис ривоятига эътибор бергандек эътибор билан қараганлар. Шунингдек, улар қандай одамларнинг қўлида сақланишига ҳам жиддий қараганлар.

Имом ал-Бухорий умр бўйи Оллоҳ таолонинг бандаларига илмий жиҳатдан ҳам, моддий жиҳатдан ҳам нафъ етказмоқни ўзларига энг олий мақсад қилиб қўйган эдилар. Имом ал-Бухорийнинг оталари Исмоил ўа замонларининг йирик муҳаддисларидан бўлиш билан бирга, катта савдогар ҳам эдилар. Ул кишидан Имом ал-Бухорийга каттагина бойлик мерос қолган

эди. Имом ал-Бухорий тижоратдан кўраётган даромаддан беш юз дирхамини фақир мискинларга, илм толибларга сарфлардилар. Толиби илмларга маълум маблағлар (маошлар) ажратиб, уларни Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифларини ўрганишга рағбатлантирар, аҳли илмга, устозу муҳаддисларга ғоятда кўп эҳсон кўрсатардилар. Айни вақтда Имом ал-Бухорий ўз шахсий ҳаётларида ейиш-ичиш ва кийинишда сира хай ортиқча дабдаба ва беҳуда сарф-харажатларга йўл(қўймасдилар, сабр-тоқат, қаноат,, чидамлилиқ ул киши учун одатий бир ҳол эди.

Имом ал-Бухорий ғоятда беғубор, ҳалол-покиза, диёнатли, тақводор инсон бўлиб, ғийбату ноҳақликлар-дан узоқ эдилар, доимо: «Ғийбат ҳаром эканини бил-ганимдан бери ҳеч қачон бирор киши ҳақида ғийбат • қилмаганман»—деб таъкидлардила(р. Имом ал-Бухорийнинг энг улуғ фазилатларидан яна бири — таассуб (мутаассиблик)нинг ҳар қандай кўринишларидан узоқ эканликларидир. Ул кишининг «Саҳиҳ ал-Бухорий» («Ал-Жамиъ ас-саҳиҳ») номли ҳадис тўпламлари билан чуқур танишган киши бунга амин бўлади. Қанчадан-қанча машаққатлар билан тўпланган ҳадисларининг саҳиҳлигига тўла ишонч ҳосил қилгачгина уларни китоГ;-га киритганлари бу фикримизни яна бир бор тасдиқлай- :1 ди. Имом ал-Бухорийнинг ҳадислар тўплами ҳақида шуни ҳам қайд қилиш керакки, иснодида аҳли суннага мансуб бўлмаган ровийлар ҳам учрайди. Имом ал-Бухорий улар билан гарчанд тариқат масаласида муҳола-. фатда бўлсалар-да, уларнинг ривоятларини ташлаб кетмай, китобларига киритганлар. Лекин, бу ерда шунй айтиш лозимки, бундай эътиқодий муросасозликнинг боиси – ҳадис ривоятига нисбатан мутлақ шубҳага ўрин қолдирмаслик эди. Шул боисдан муҳаддислар аҳл ул-ҳаво. (шийъалар, хорижийлар, муътазилийлар аа бошқалар)га мансуб ровийлар айтган ҳадисларни ҳам қабул қилганлар, аммо ул ровийлар бидъатга даъват" қилмайдиган, ёлғон-яшиқ ривоятларни тарқатмайдиган, ёлғонни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмайдиган кишилар бўлиши шарт бўлган. Шунинг учун ҳам Имом ал-Бухорий улардан айримларининг ривоятини «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»га киритиб, баъзилариникини киритмагандилар. Имом ал-Бухорий ровийларнинг ҳадислардаги хатолари-ни айтиш билан бирга, уларнинг ҳаётдаги эзгу ишлари-ю, чин фазилатларини, агар рост бўлса, ҳеч бир камситмай, батафсил зикр қилганлар.

Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларига нисбатан ўша давр муҳаддисларида бўлган чексиз меҳр ва улар-га қатъий амал қилишга интилиш ҳар қандай таҳсинга сазовордир. Бу хусусда баъзи муҳаддислар ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Чунончи, Имом Аҳмад ибн Ханбал: «Ўзим амал қилмаган битта ҳам ҳадисни ёзиб олмаганман» — деб таъкидлаган бўлсалар, ўз дав-рининг йирик муҳаддисларидан бири — Вакийъ ибн ал-Жарроҳ: «Агар бирор ҳадисни ёд олмоқни истасанг, аввало унга амал қил!»—деб айтганлар. Муҳаддис Иброҳим ибн Исмоил эса: «Ҳадисни ёд олишга унга амал қилиш билан эришар эдик»,—дейдилар. Аллома ас-Суютий «Ат-Тадрийб» номли асарларида буни қу-йидагича ифодалядилар: «Ҳадислардан эшитилган ибодатлар, одоб-ахлоқ ва

фазилатларга амал қилмоқ лозим. Бу эса ҳадиснинг закоти бўлиб, унинг ёд олин-моғига яхши омилдир».

Имом ал-Бухорий яшаган даврларида Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий Тоҳирийларнинг Бухородаги амири эди. Хорижий юртлардаги сафардан қайтиб келган Имом ал-Бухорий ўз она юртлари Бухорода жойлашиб, шону шуҳратлари турли томонларга тарқагач ва кўп-лаб ҳадис толиблари тўда-тўда бўлишиб ҳузурларига кела бошлагач, Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий ул кишини саройига чорлаб, ўзи ва ўғилларига «Саҳиҳ ал-Бухорий» ва «Ат-Таърих ал-кабир» асарларидан сабоқ беришни талаб қилди. Шунда Имом ал-Бухорий унинг вакилига: «Мен илмни хор қилиб, уни ҳукмдорлар эшигига олиб борйайман»—деб жавоб қиладилар. Шундан кейин амир: «Агар Имом ал-Бухорий саройга келишни хоҳла-масалар, ўзим ва болаларим учун махсус вақт ажратиб дарс берсинлар, аммо ул вақтда бўлак одамлар бўлма-син!»—деб яна вакилини юборди. Лекин, Имом ал-Бухорий амирнинг бу талабига ҳам рад жавобини бе-риб: «Илм олмоқлик Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг меросларидур, бунга барча хосу авом. тенг ҳуқуқ-лидур, агар амирнинг илмга эҳтиёжи бўлса, уйимга ёки масжидга келсин!»—дедилар. Сўнг: «Мободо бу таклифим сизга маъқул бўлмаса, ул ҳолда сиз ҳукмдорсиз, яхшиси, илмни ўзгалардан яширмаганим хусусида Қиё-мат куни Оллоҳ таоло қошида менга бир далил бўл-моғи учун талабаларга даре бермоғимни манъ қилиб қўя қолинг!»—деб вакил орқали амирга маълум қилдилар. Мана шу қатъий жавобдан кейин Бухоро амири қаттиқ ғазабланиб Имом ал-Бухорийни шаҳар-дан чиқариб юбориш йўллариини излай бошлади. Лекин, Имом ал-Бухорий миллионлаб мусулмонларнинг қал-бини ўзларига ром қилиб, уларнинг чексиз меҳру муҳаб-батини қозонган зот эканликлари боисидан амир ул кишини куч бирла Бухородан чиқариб юбормоққа бо-тина олмади. Шу боис у бир гуруҳ беандиша, нопок ва мунофиқ одамлардан фойдаланиб, Имом ал-Бухо-рийга нисбатан халойиқнинг ғазабини кўзғайдиган ёлғон-яшиқ, тухмат гапларни тарқатди. Шундан сўнг, амир ул кишидан шаҳардан чиқиб кетишни талаб қилди.

Имом ал-Бухорий Бухородан чиқиб, Дойкандга кел-дилар. Аммо, ғанимлар тарқатган иғво-ю бўҳтонлар бу ерга ул кишининг ўзларидан анча илгари етиб келган бўлиб, унинг аҳли бу хусусда иккй гуруҳга бўлинган эди. Бири Имом ал-Бухорийни тухмату бўҳтонлардан ҳимоя қилди, иккинчиси эса фиску фасодчиларни қўл-лаб-қувватлади. Имом ал-Бухорий Пойканд аҳли ўрта-сидаги мазкур ихтилофдан воқиф бўлгач, бу ерда яшаш-ни ўзларига муносиб кўрмадилар. Шунда самарқанд-ликлар Имом ал-Бухорийни Самарқандга таклиф эт-дилар ва унда муқим истиқомат қилиб мударрислик қилмоқларини сўрадилар. Имом ал-Бухорий шунга рози бўлиб Пайканддан чиқдилар-да, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига келиб, бир қариндошларининг уйи-да тўхтадилар. Лекин, Имом ал-Бухорий Бухорода кўтарилган фитнанинг Самарқандга ҳам етиб келга-нидан ва унинг аҳли ҳам пойкандликлар каби икки гуруҳга бўлиниб, ўзаро мухолифлик қилаётганидан ха-бардор бўлгач: «Оллоҳим, Ер юзи қанчалик кенг бўл-гани билан, менга торлик қилиб қолди, энди мени ўз раҳматингга олгил!»—деб Оллоҳ таолога

дуо қилдилар. Шундан сўнг, ул киши тез кунда бетоб бўлиб, ҳижрий 256 йилнинг Рамазон ҳайити (Ийд ал-фитр) кечаси (870 йил, 31 август) 62 ёшда вафот этдилар.

Имом ал-Бухорий ҳақларида ёзган муаррих ва био-графлар ул кишининг хусни хулқлари ва маҳосинла-рини зикр қилганларида, албатта, қувваи ҳофизалари ва хотираларининг ўта кучли бўлганини алоҳида қайд қилишади. Чунончи, Имом ал-Бухорийнинг хотиралари кучли бўлганлиги хусусида кўпдан-кўп ривоятлар мав-жуд бўлиб, ул кишининг болалик даврларидаёқ Оллоҳ таоло ато этган ноёб иқтидору қувваи ҳофизаларини сезган устозларининг «Бу ғоятда фозил инсон бўлади, доврўғи элга дoston зот бўлиб етишади» деган башо-ратлари тарих китобларида битилган. Буюк муҳаддис Абу Исо ат-Термизий: «Имом ал-Бухорий эл орасида танила. бошлагач, Абдуллоҳ ибн Мунир: «Эй Абу Аб-дуллоҳ, Оллоҳ таоло сизни бу умматнинг зийнати қилиб яратган!»—деган эди»,—дейдилар. Ат-Термизий яна: «Оллоҳ таоло ул кишининг барча хоҳишларини мус-тажоб қилиб яратган эди»—деб таъкидлайдилар. Та-рихчи Шамсуддин аз-Заҳабий куйидагича ҳикоя қила-дилар: «Хошид ибн Исмоил бундай деган эди: «Имом ал-Бухорий биз билан Басра машойихлари ҳузурига қатнар эдилар. Ўша пайтда ул киши ўспирин бўлиб, ҳадисларни ёзиб олмас эдилар. Шу зайлда ўн олти кун ўтгач, Имом ал-Бухорий бизга: «Жуда кўп ҳадис ёзиб олдингизлар, қани менга кўрсатинглар-чи, қанча экан?»—дедилар. Ҳисоблаб кўрсак, ўн беш мингдан зиёд, ҳадис ёзиб олибмиз. Шунда Имом ал-Бухорий уларнинг ҳаммасини ёддан айтиб бердилар, ҳатто биз ўшал ёзиб олган ҳадисларимиздаги хатоларни ул киши ёддан айтганда тузатиб ҳам олдик». Олим Муҳаммад ибн ал-Азҳар ас-Сижистоний: «Мен аллома Сулаймон ибн Ҳарбдан ҳадис илмини ўрганар эдим. Ал-Бухорий ҳам ,биз билан бирга ҳадис эшитардилар-у, лекин сира ёзиб олмасдилар. Шунда: «Нечун ёзиб олмаётир?»— деб баъзилар сўраганда, «Ҳозир барчасини ёдлаб олиб, Бух:ррога қайтгач, қоғозга туширади» — деб айтишган эди» — дейдилар. Ушал аллома Сулаймон ибн Ҳарб маш-хур муҳаддислардан бўлиб, Маккаи Мукаррамада қози ҳа.м бўлганлар. Хотиралари ғоятда кучли бўлиб, ҳеч бир. китоб-дафтарга боқмай, ўн минглаб ҳадисни ёддан ривоят қилар эдилар. Абу Ҳотам бу ҳақда куйида-гиларни ҳикоя қиладилар: «Мен Бағдодда Сулаймон ибн Дарбдан сабоқ олганман. Ул кишининг шогирдла-рининг сони қирқ мингдан ҳам ошиб кетган бўлиб, ҳижрий 224 йилда вафот этганлар. Имом ал-Бухорий ҳам. ул зотнинг шогирдларидан эдилар. Шунга кара- , май,; Сулаймон ибн Ҳарб Ал-Бухорийдан :«Сиз бизга Шуъбанинг хатосини тушунтириб берингиз!»—деб ил-тимос қилардилар. Оллоҳ таоло Имом ал-Бухорийга шул қадар кучли қувваи ҳофиза, ақлу заковат ва ўтқир зеҳн тухфа этган эдики, бул фазилатлар туфайли ҳатто устозлари ҳам ул кишини ниҳоятда қаттиқ иззат-икром қилиб, ҳузурларида дарс ўтишга ботина олмас эдилар. Бу ҳақда Фатҳ ибн Нух ан-Найсобурий: «Мен Али ибн ал-Мадийнийнинг дарсларида ҳозир бўлганимда Му-ҳаммад ал-Бухорийнинг ул кишининг ўнг томонларида ўтирганларини кўрдим. Шунда устоз ҳар бир ҳадисни зикр қилгач, Ад-Бухорийга ҳайкиб бир караб кўяр эдилар»—

дейдилар.

Кўпгина манбаъларда уламолар томонидан Имом ал-Бухорийнинг ақл-заковат ва қувваи ҳофизаларини синаш мақсадида уюштирилган синовлар хусусида маъ-лумотлар зикр қилинган. Шундай синовлардан бири Бағдоддаги Дор ул-хилофат (Халифалик уйи)да Бағ-дод уламолари томонидан уюштирилган. Бағдод муҳад-дислари бунинг учун юзта ҳадисни танлаб олишиб, улар-нинг матн ва иснодларини ўзгартирдилар, яъни бир иснод матнини иккинчи бир иснод матни билан ва бир матн иснодини бошқа матн исноди билан алмаштириб қўй-дилар. Сўнг, уларни ўн кишига ўнтадан бўлиб бердилар-да, йиғин вақтида Имом . ал-Бухорийга айтишни амр қилдилар. Йиғинга минглаб хуросонлик, бағдодлик ва бошқалар келишди. Сўнг, мазкур ўн кишидан бири ўзига топширилган исноду матни чалкаш ўнта ҳадисдан бирини Имом ал-Бухорийга айтиб, унинг хусусида сў-ради, Шунда Имом ал-Бухорий: «Бундай ҳадисни бил-майман»,—дедилар. Бояги киши шу тариқа қолган тўқ-қизта ҳадисни ҳам бирма-бир айтди. Имом ал-Бухорий ҳар сафар: «Бундай ҳадисни билмайман»—деб жавоб қилдилар. Кейин тўққиз киши ҳам навбат билан ўзи-даги ҳадисларни айтди. Имом ал-Бухорий уларга ҳам: «Бундай ҳадисни билмайман»—деб жавоб қилдилар. Имом ал-Бухорий уларнинг саволлари тугаганини англагач, биринчи бўлиб савол берган "кишига ўғи-рилдилар-да: «Аммо, сен айтган биринчи ҳадиснинг матни бошқа бир ҳ_адис иснодига тааллуқли бўлиб, тўғриси мана бундай, иккинчисининг исноди эса бўлак ҳадис матнига тегишли бўлиб, тўғриси мана бундай...»— дея у айтган барча ҳадисларнинг исноду матнини жой> жойига қўйдилар. Шул тариқа Имом ал-Бухорий мазкур ўн киши айтган ҳамма ҳадисларнинг исноду матнларини жой-жойига қўйдилар. Шунда одамлар ул кишининг қувваи ҳофизаларига, ақлу заковатларига тан бериб, чуқур иззат-эҳтиром билдирдилар. Бундай синов Самарқандда ҳам уюштирилган бўлиб, тўрт юз муҳаддис Имом ал-Бухорийни тўқдиз кун давомида имтиҳон қил-ган, аммо ул кишини, лоақал бирор ҳадис хусусида бўлса-да, янглиштира олмаган. Бағдодлик олим Абу Бакр ал-Қалузоний: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухо-рийга ўхшаш ҳеч бир олимни кўрмадим. Ул киши илм-га оид ҳар қандай китобни олиб унда келтирилган барча ҳадисларни бир марта ўқигандаёқ ёдлаб-олар-дилар»—деб ёзган.

Имом ал-Бухорий ҳадис илми бўйича мукамал илм-га эга бўлиб, илмий мажлисларда . талабаларга сабоқ бера бошлагач, доврўғлари ҳар тарафга ёйилиб, кўплаб йлм толиблари ҳузурларига кела бошладики, ҳатто мажлисларига сиғмай кетишарди. Бундай илмий маж-лислар Басра, Бағдод, Ҳижоз, Балх каби шаҳарларда ва умрларининг охирида ватанлари Бухорода ҳам бўлиб ўтган.

Имом ал-Бухорий биз авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирганлар. Ул киши ёзган асарлар сони йигирмадан ортиқ бўлиб, улардан «Ал-Жомий ас-саҳих», «Ал-Адаб ал-муфрад», «Ат-Таърих ас-сағийр», «Ат-Таърих ал-авсат», «Ат-Таърих ал-кабийр», «Ал-Жомий ал-кабийр», «Қитоб ал-илал», «Бирр ал-волидайн», «Асомий ас-саҳоба», «Қитоб ал-куна» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг энг муҳим асарла-ри,

шубҳасиз, «Ал-Жомий ас-саҳиҳ»дир. Бу асар «Саҳийҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам машҳур бўлиб, ўрта асрларда баъзи адиб ва хаттотлар учун уни кўчи-риш ҳатто тирикчилик манбаи вазифасини ҳам ўта-ганки, бу ҳақда ёзма манбаъларда маълумотлар бор. Масалан, таниқли адиб ва тарихчи Ан-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) Ал-Бухорийнинг ана шу асарларидан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг дир-ҳамдан сотган, улардан бир нусхаси ҳозир Истамбулда сақланмоқда. «Ал-Жомий ас-саҳиҳ»га кўпдан-кўп шарҳлар ҳам битилган.

Тўпламдаги ҳадислар Ислом дини таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириш билан чекланмай, меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ кўнгиллилик, катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ҳалоллик сингари чин инсоний фазилатларни ҳам улуғлайди.

Буюк ватандошимизнинг номлари бутун Ислом дунё-сида катта ҳурмат билан тилга олинади. Ул кишининг ҳурматлари туфайли Ўзбекистондан ташқарида яшаётган ватандошларимизни «Бухорийнинг юртдошлари, набиралари» деб иззат-икром қилишади. Ислом дунё-сининг барча Мадраса ва дорулфунунларида Имом ал-Бухорийнинг ҳадислар тўплами Пайғамбар алайҳис-саломнинг суннатлари бўйича асосий дарслик ва дас-туруламал ҳисобланади. Давлат ва жамоат арбоблари, олимлар ва дин пешволари доимо ундаги ҳадисларга таяниб иш тутадилар.

1974 йилда жумҳуриятимизда Ислом дунёси вакиллари ва кўплаб хорижий меҳмонлар иштирокида алло-манинг 1200 йилликлари кенг нишонланган эди. Тош-кентдаги диний олий маъҳаднинг Имом ал-Бухорий номлари билан аталиши бундан ўн икки аср муқаддам илм-фан йўлида беқиёс катта хизмат қилган буюк олим-га бўлган чуқур ҳурмат-эътиборнинг бир рамзидир. Алломанинг Самарканд яқинидаги Хартанг қишлоғида жойлашган салобатли мақбаралари энг азиз қадамжойлардан бири сифатида ардоқланади.

Олиму уламоларимиз олдида турган муҳим вазифалардан бири — улуғ боболаримиз имом ал-Бухорий ва Имом ат-Термизий яратган бой ва қимматли маънавий меросни чуқур ўрганиб, халқимизни ундан баҳраманд қилишдир. Оллоҳ таолога беадад шукрки, мустақилли-гимиз шарофати билан бу борада сезиларли ишлар амалга оширилмоқда. Имом ал-Бухорийнинг 4 жилдли «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» ва «Ал-Адаб ал-муфрад» номли асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилиши ушбу1 фикримизга далилдир.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ ШОГИРДЛАРИ

Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари беҳад кўп бўл-ган. Бу хусусда олим Ал-Фирабрий: «Имом ал-Бухо-рийдан тўқсон минг одам ҳадис эшитган» — деб ёза-дилар. Ҳатто устозларининг кўпчилиги ул кишининг илмий мажлисларида катнашиб, ўзларига фойдали би-лимларни ёзиб олардилар. Муарриху муҳаддисларнинг ёзишича, Ал-Бухорийдан сабоқ олганлар орасида ул кишининг машҳур устозлари ҳам бўлган. Масалан: Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Абдуллоҳ ибн Мунир, Исҳоқ ибн Аҳмад ас-Сарморий, Муҳаммад ибн Халаф, Ибн Қутайба шулар н<умласидандир. Улар

ўз даврининг энг фозил ва олим кишилари бўлсалар-да, Ал-Бухорийдан ҳадислар ҳўсусида сабоқ олганлар.

Имом ал-Бухорийнинг фазлу камолларини тан олиб, ул кишининг илмий мажлисларида қатнашган тенгқур олимлардан Имом Абу Зуръа ар-Розий, Абу Ҳотам ар-Розий, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Бакр ибн Абу Осим, Мусо ибн Ҳорун ал-Ҳаммол, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Мутийн, Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Зийрак ал-Форсий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма, Ал-Қо-сим ибн Закариё, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Хазра-мий, Муҳаммад ибн Қутайба, Абу Бакр ал-Аъйун ва бошқалар бўлиб, улар иснод, тарих, ҳадис, иллатли ҳадис, таъдийл илмлари бўйича ўз даврининг буюк алломалари эдилар.

Имом ал-Бухорийниинг шогирдлари орасида шон-шуҳрат чўққисини эгаллаган, исломий илмлар аркони, илми ҳадис ва фикҳни бениҳоят тараққий эттирган уламолардан «Ас-Саҳиҳ» китобининг муаллифи Имом Абу Абдурраҳмон ан-Насоий, «Ал-Жомийъ» асарининг муаллифи Имом Абу Исо ат-Термизий, исломий илмлар бўйича"қатор асарлар муаллифи Имом Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, Имом ад-Доримий, «Ас-Саҳиҳ» номли асар муаллифи машҳур фақиҳ Имом ибн Хузайма ва бошқалар ҳам бор эди. Булар ҳам ўз даврининг йирик муҳаддис ва фақиҳлари эдилар.

БУЮК АЛЛОМАЛАР ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ҲАҚЛАРИДА

Олти буюк муҳаддисдан бири Ан-Насоий Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» номли ҳадислар тўплами хусусида: «Ҳадисга бағишланган барча маш-хур тўпламлар ичида Муҳаммад ибн Исмоилнинг ки-тобидан яхши китоб йўқ» – деб айтганлар.

Олим Ал-Исмоилий -бундай деганлар: «Абу Абдул-лоҳ ал-Бухорий таълиф этган «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» ки-тоби билан танишиб, унинг ҳақиқатан ҳам саҳиҳ ҳадислар тўплами эканига комил ишонч ҳосил қилдим. Бу қадар буюк шарафга ғоятда кўп ҳадис тўплаб, улар-нинг ровийлари ва иллатидан тўлиқ вокиф бўлган, фикҳ илми ва луғатшуносликни ҳар томонлама чуқур ўрган-ган ҳамда мазкур илмларнинг барчасини теран идрок этиб, уларга бутун умрини баҳшида этган олимгина сазовор бўлур. Худо раҳмат қилгур Имом ал-Бухорий бутун умрларини мана шу юқорида зикр қилинган ама-ли солиҳларга фидо қилдилар. Натижада исломий билимлар бўйича энг етук олим бўлиб етишиб, бу соҳада ақл бовар қилмайдиган натижаларни қўлга киритдилар. Бунинг устига ул кишида барча инсоний фазилатлар мужассам эди. Оллоҳ таоло ул кишига одамларга манфаат келтиришдек бир буюк бахтни ато қилган эди-ки, уни ёруғ юз бирлан адо этдилар».

Машҳур аллома Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исҳоқ ал-Ҳоким ан-Найсобурий Имом ал-Бухорий хусусларида бундай деган: «Муҳа"ммад ибн Исмоил, Оллоҳ таоло ул кишини раҳмат қилси, усул ал-аҳкомни (шариъат ҳукмлари асосларини) Қуръон оятлари па ҳадислар асосида батафсил баён қилиб берганлар. Ке-йин, бу борада ижод қилганларнинг ҳаммаси ул киши-дан ўрганган».

Аллома Али ибн ал-Мадийний Имом ал-Бухорий-нинг «Мен Али ибн ал-Мадийнийдан бошқа биронта олимнинг олдида ўзимни ноқулай

сезмаганман» деганларини эшитганда: «Қўйсангизлар-чи, ҳали-вери ул киши ўзларига тенг келадиган олимни кўрмайдилар» — деб айтган эканлар.

Илмий мажлислардан бирида кўп муҳаддисларга устозлик қилган буюк олим Абу Ражо Қутайба ибн Саъийд ибн Жамийл ибн Тарийф. ас-Сақафийдан тала-балар маёт кишининг талоқи ҳақида сўраб турганлари-да беҳосдан Имом ал-Бухорий келиб қоладилар, шунда Қутайба ас-Сақафий ўша савол берган кишига Имом ал-Бухорийни кўрсатиб: «Аҳмад ибн Ҳанбал ҳам, Ис-ҳоқ ибн Роҳвайҳ ҳам, Али ибн ал-Мадийний ҳам мана шу киши, Оллоҳ таолонинг ўзи бул кишини сенга ет-казди», — деганлар.

Йирик ҳадисшунос Аҳмад ибн Ҳанбал: «Шу пайт-гача Хуросонда Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдек буюк аллома етишиб чиққан эмас» — деб Имом ал-Бу-хорийга юксак баҳо берганлар.

Таниқли олим ва Қуръону ҳадис хофизи Абу Юсуф Яқуб ибн Иброҳим ибн Касийр ад-Давракий ҳамда ҳа-дис ва фикҳ илмлари бўйича қатор асарлар муаллифи Абу Абдуллоҳ Нуайм ибн Ҳаммод ал-Хузоъий ал-Мар-вазий: «Муҳаммад ибн ал-Бухорий бу (мусулмон) ум-матнинг фақиҳидир» — деб таъкидлаганлар.

Таниқли ҳадисшунослардан «Бундор» лақаби билан танилган Муҳаммад ибн Башшор: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий давримиздаги Оллоҳ таоло бандала-рининг энг фақиҳидир», — деганлар. Имом ал-Бухорий Басрага келганларида эса: «Бугун (Басрага) саййид ал-фуқаҳо (фақиҳлар подшоҳи) қадам ранжида қилдилар» —деб хитоб қилганлар.

Мовароу-ннахрнинг кўзга кўринган муҳаддисларидан бири Абу Закариё Яҳё ибн Жаъфар ибн Аъйон ал-Бухорий ал-Пойкандий: «Агар менинг ўз умримдан олиб Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг умрига қўшиш имконим бўлганида эди, ҳеч бир ўйламасдан шундай қилардим. Шунингдек, агар мен вафот этсам, оддий бир. одамвафот этган бўлади, аммо Муҳаммад . ибн Исмоил ал-Бухорий вафот этсалар, илму урфон бар-ҳам топади» — деб айтганлар.

Мовароуннахр шайхи Абу Жаъфар Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Жуъафий ал-Бухорий бун-дай деганлар: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий буюк олим (имом)дир. Кимки уни буюк олим сифатида кўр-маса, гуноҳкордир».

йирик ҳадисшунос олим Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ад-Дорамий-га талабалар бир ҳадис хусусида: «Бу ҳадисни Имом ал-Бухорий саҳиҳ (ишончли) деб ҳисоблаганлар» — дейишганда, ул киши: «Имом ал-Бухорий мендан кўра фаҳмлироқ бўлиб, Оллоҳ таоло бандалари ичида ўта зеҳнлисидир»— деб жавоб қилганлар.

Ат-Термизий ўз устозлари Имом Ал-Бухорийни умр бўйи қаттиқ иззат-хурмат қилганлар. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабий «Тазкират ул-хуффоъ» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида ёзишича, Ат-Термизий Имом ал-Бухорийнинг вафотлари туфайли кўп йиғлаганларидан кўзлари кўр бўлиб қолган экан.

Аллома Ал-Ажлуний бундай деб ҳикоя қиладилар: «Бир куни Имом ал-Бухорий кемага чиқиб ҳадис тала-бида бир юртга сафар қиладилар. Шунда

хамёнларида минг динорлари бор эди. Бир маҳал кемадаги йўловчилардан бири ҳузурларига келди-да, ул кишига сохта меҳрибонликлар кўрсатиб, ҳамсуҳбатлари бўлиб олди. Имом ал-Бухорий унинг бу меҳру оқибатини кўриб, уни ёктириб қолдилар. Пировардида Имом ал-Бухорий ўз-аро суҳбатлардан бирида ёнларидаги минг динор хусусида унга айтиб қўйдилар. Қунлардан бир куни ўшал одам уйқусидан уйғонгани ҳамоноқ дод-фарёд солган-ча қўйлагини пора-пора қилиб, юзу бошини тирнай бошлади. Унинг бу аянчли ҳақволини кўрган кема аҳли даҳшату ҳайратга тушишиб, нечун бундай қилаётган-ини суриштиришди. У: «Минг динор~солинган ҳам-ёним бор эди, йўқолиб қолди» — деди. Шунда одамлар кемадаги барча йўловчиларни бирма-бир тинтий бошлашди. Имом ал-Бухорий буни кўриб, ёнларидаги ҳам-ёнларини яширинча денгизга ташлаб юбордилар. Тафтишчилар Имом ал-Бухорийни ҳам, қолганларни ҳам тинтиб кўриб, 4амёни топиша олмагач, бояги тухматчининг тоза таъзирини беришди.

Кема кўзланган манзилга етиб, одамлар қирғоққа тушишгач, ўшал муттаҳам Имом ал-Бухорийнинг қошларига келиб: «Ҳамёнингизни не қилдингиз?» — деди. Имом ал-Бухорий: «Денгизга ташлаб юбордим», — дедилар. Муттаҳам: «Шундай катта бойликдан айрилмоқ-қа қандай кўзингиз кийди?» — деди. Шунда Имом ал-Бухорий унга: «Эй жоҳил! Бутун умримни Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадиси шарифларини жамлашга фидо қилганимни наҳотки билмасаш?! Бутун олам менинг ҳалолу поклигимни эътироф қилган бир пайтда, нечун мен ўзимни «ўрри» деган тухмат балосига гирифтор қилайин?! Бир неча динор деб ҳаё-тим давомида эришган одамлар ишончи-ю, ҳалоллигим-ни бой берайинми?!» — деб жавоб қилдилар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотам: «Мен Имом ал-Бухорийнинг бундай деганларини эшитганман», — дейдилар: «Бир куни мен ҳадис талабида Одам ибн Абу Йёснинг юрти томон йўлга чикдим. Тез кунда сафар озуқам ва пулим тугаб, ҳадеганда нафақам етиб келавермагач, ўт-ўланларни тановул қила бошладим, аммо бу ҳақда ҳеч кимга айтмадим. Шу аҳволда икки кун ўтди, учинчи куни менга нотаниш бир одам келди-да, қўлимга бир "ҳалта динор тутқазиб: «Буни ўзингизга сарф қилингиз!» — деди».

Абулҳасан Юсуф ибн Абу Зарр ал-Бухорий бундай дедилар: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий бетоб бўлиб қолдилар. Шунда ул кишининг пешобларини та-библарга кўрсатишди. Улар: «Бу пешоб баъзи нас-роний ускуфлар (епископлар) пешобига ўхшайди, чун-ки улар нонхуруш ейишмайди», — дейишди. Имом ал-Бухорий табибларнинг гапини тасдиқлаб: «Мен қирқ йилдан буён нонга ҳеч нарса қўшиб емайман (сув ва нондан бўлак емак истеъмол қилмайман)», — дедилар. Табиблардан ул кишининг дардларига даво сўрашиб эрди, улар: «Бирдан-бир даво нонга бўлак егуликлар-ни ҳам қўшиб емоқликдур» — деб жавоб қилишди. Аммо Имом ал-Бухорий бунга кўнмай, каттиқ туриб олдилар. Машойихлар ва илм аҳли қайта-қайта илтимос қилавергачгина: «Майли, энди нонга қанд қўшиб ейман», — дедилар».

Умар ибн Ҳафс ал-Ашқар бундай дейдилар: «Биз Басрада Муҳаммад ибн

Исмоил билан биргаликда машойихлардан ҳадис ёзиб олар эдик. Шунда бир неча кун ул киши кўринмай қолдилар, биз излаб уйларида топдик. Қарасак, яланғоч ўлтирибдилар, чунки бор-йўқларини сарфлаб бўлган эканлар. Биз тезда бир неча дирҳам тўплаб, ул кишига кийим сотиб олдик-да, кийдириб қўйдик. Сўнг, ул киши яна биз билан бирга ҳадис ёзиб олишда давом этдилар.

Бир куни бир одам соқолидаги хасни олиб маежид сахнига ташлади. Шунда Имом ал-Бухорий ҳеч кимга билдирмай ўшал хасни олдилар-да, енгларига тикиб қўйдилар. Сўнг, масжиддан чиқиб, уни бир чеккага ташладилар».

«Таъриху Бағдод» номли китобда зикр қилинишича, бир куни йирик муҳаддис Амр ибн Алининг дўстлари Имом ал-Бухорийга бир ҳадисни айтишади. Шунда Имом ал-Бухорий: «Бундай ҳадисни билмайман», — дейдилар. Сўнг, улар «Имом ал-Бухорий билмаган ҳа-дис ҳам бор экан!» дея хурсанд булганча . шоша-ишиша Амр ибн Алининг ҳузурларига боришади-да, шул ҳақда ул кишига хабар қилишади. Шунда Амр ибн Али улар-га: «Муҳаммад ибн Исмоил билмаган ҳадис — ҳадис эмас!» — деб жавоб қиладилар.

Қуръон ва ҳадислар ҳофизини, йирик муҳаддис Ражо ибн Муражжа бундай дейдилар: «Муҳаммад ибн Ис-моилнинг бўлак уламолардан устунлиги — эркакларнинг аёллардан устунлиги кабидир!».

Аллома Муҳаммад ибн Абу Ҳотам Варроқ ал-Бухорий бундай дейдилар: «Мен бир куни тушимда Имом ал-Бухорийнинг Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва сал-ламнинг ортларидан изма-из кетаётганларини кўрдим. Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳар қадам ташлаганларида Имом ал-Бухорий ул зотнинг қадамлари ўрнига қадам қўяр эдилар».

Аллома Нажм ибн Фузайл қуйидагича ҳикоя қила-дилар: «Мен Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам-ни тушимда кўрдим. Ул зот қабрларидан чиқиб илгари юриб кетдилар, Имом ал-Бухорий бўлсалар, ортларидан эргашдилар. Шунда Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам қадам ташласалар, Имом ал-Бухорий ул зотнинг қадамлари ўрнига қадам қўяр эдилар».

Аллома Абу Зайд ал-Марвазий бундай дейдилар:

«Бир куни мен (Каъбада) рукн ва мақом оралиғида ухлаб ётган эдим, тушимда Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламни кўрдим. Ул зот менга: «Эй Абу Зайд! Шофиъий (мазҳабидаги умматим)нинг китобини қачон ўқийсан? Менинг китобимни ўқимайсанми?» — деб марҳамат қилдилар. Мен: «Ё Расулаллоҳ! Сизнинг китобингиз қайси китоб?» — дедим. Шунда ул зот: «Муҳаммад ибн Исмоилнинг тўплами» — деб жавоб қилдилар».

«АЛ-ЖОМИЪ АС-САҲИҲ» ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ ШОҲ АСАРЛАРИ

Имом ал-Бухорийнинг 4 жилддан иборат «Ал-Жо-миъ ас-саҳиҳ» номли ҳадислар тўплами мусулмонлар учун Қуръони Каримдан кейин иккинчи манбаъ ҳисоб-ланади. Бу асарнинг тўлиқ номи «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ ал-муснад мин ҳадийси Расулиллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам ва сунани.ҳи

ва аййомиҳи» ёки тарихчи Бад-руддин ал-Айнийнинг ёзишича, «Ал-Жомиъ ал-муснад ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин умури Расулиллоҳ саллалло-ҳу алайҳи ва. саллам ва сунаниҳи ва аййомиҳи» бўлса-да, қисқача «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» ёхуд «Саҳийҳ ал-Бу-хорий» номи билан машҳурдир. Ушбу асарнинг таълиф этилиш сабаблари хусусида уламолар турли далилларни келтиришади. Масалан, Иброҳим ибн Маъқил ан-На-сафийнинг айтишларича, Имом ал-Бухорий бундай де-ган эканлар: «Бир куни биз Исҳоқ ибн Роҳвайхнинг ҳу-зурларида бўлгандик. Шунда ул киши: «Бирортангиз Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларини мухтасар саҳиҳ тўплам қилсангиз эди! — дедилар. Бу гап менинг қалбимга чуқур ўрнашиб қолиб, ўша кундан «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» номли китобимни ёзишга киришдим». Тарихчи Ан-Нававий келтирган далилга кура эса Имом ал-Бухорий бундай деган эканлар: «Тушимда Пайғамбар алайҳиссаломни кўрдим. Шунда мен ул зотнинг қаршиларида туриб, елпиғич билан муборак юзларидан ниманидир ҳайдаяпман. Мен бу тушим маъ-носини таъбирчилардан сўрасам, улар: «Сиз Пайғам-бар алайҳисс.алом қавллариини ёлғондан тозалайсиз», — дейишди. Мана шу гап менинг зиммамга «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ»ни ёзмоқни юклади».

Имом ал-Бухорий ғоятда такводор ва покиза инсон бўлиб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳиҳ ҳадисларини тўплашга жуда катта масъулият ва ҳалоллик билан ёндошганлар. Шу боисдан ҳам алломанинг ўзлари: «Китобимга, таҳорат қилиб икки рақъат намоз ўқимай туриб биронта ҳам ҳадис киритмаганман» — деб таъ-кйдлайдилар.

Имом ал-Бухорийнинг таъкидлашларича ҳам, ула-моларнинг ёзишича ҳам тўпламга олти юз минг ҳадис-дйн фақат (7275 та)саҳиҳлари танлаб киритилган ва у 16 йил давомида таълиф этилган. Унинг айнан қаерда ёзилганлиги ҳақида турли фикрлар мавжуд. Тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний барча фикрлар асосида бундай хулосага келган: «Имом ал-Бухорий «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ»ни Байтуллоҳда ёзишга киришиб, ўз она юрт-лари Бухорода ниҳоясига етказганлар ва окқа кўчир-ганлар. Албатта, аллома ўз асарларига киритган аксар ҳадисларни хорижий юртларда сафарда бўлганларида тўплаганлар. Сўнг, уларни уч марта таҳрир этиб, китоб таснифини тугатганлар». Имом ал-Бухорийнинг ҳадис Ділми ва ровийлар тарихини мукамал билганликлари, ҳадисларни тўплаш мақсадида хорижий мамлакатлар-га сафар қилиб, кўплаб муҳаддислардан ҳадислар ёзиб олганликлари ва ниҳоят, айуи бовар қилмайдиган дара-жада кучли қувваи ҳофиза, ноёб қобилият соҳиби экан-ликлари «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ»дек буюк асарнинг дунё-га келишига сабаб бўлди. Имом ал-Бухорий «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ»ни яратишда илмий режа асосида иш олиб бордилар. Бу эса ҳадислар тўплашда ҳам, уларни асар сифатида яхлит тартибга келтиришда ҳам муҳим ижо-бий роль ўйнади. Имом ал-Бухорий ровийлар хусусида ҳам жуда катта масъулият ва эҳтиёткорлик билан иш тутиб, қайта-қайта текширувлардан сўнггина улардан ҳадислар ёзиб олганлар. Бу хусусда алломанинг ўзлари: «Минг ёки ундан ортиқ ишончли уламолардан ҳадис ёзиб олдим, менинг асаримга исноди келтирилма-ган биронта ҳам ҳадис кирмаган» — деб

таъкидлайдилар. Шу боисдан ул киши ҳадис ривоят қиладиган шахслар хусусидаги барча маълумотларни тўлиқ бил-гачгина улардан ҳадис ёзиб олганлар. Бу ҳақда Имом ал-Бухорий: «Бировдан ҳадис ёзиб олиш услубим бош-қалар услубига ўхшамас эди. Мен, агар бирор шахсдан ҳадис ёзиб олмоқчи бўлсам, энг аввало унинг исми шарифи, куняси, насл-насаби, айтаётган ҳадиснинг ман-баси ва унинг нусхалари ҳақидаги хабарларни сўраб-суриштирар эдим, аммо бошқалар бу масалаларга кўп ҳам эътибор бермайдилар», — дейдилар. Имом ал-Бухорий «Иймон — қавл ва унга амал қилмоқлик» деган шиорга умр бўйи вафо қилдилар.

Аввал таъкидлаб ўтилганидек, Имом ал-Бухорий-нинг бу асарларига фақат саҳиҳ ҳадислар киритилган. Албатта, бу ўта машаққатли ва хайрли ишни амалга оширишда муаллиф маълум қонун-қоидага, бошқача қилиб айтилса, муайян шартларга риоя қилганлар. Умуман, ҳадисшунослик илмида «Саҳиҳ» деб тан олин-ган олти таъпламнинг муаллифлари ҳам, бошқа муҳаддислар ҳам ўзига хос шартларга риоя қилган ҳолда ўз асарларини яратганлар. Б у ҳақда олимлар томони-дан махсус асарлар ҳам битилган. Масалан, Ибн Тоҳир ал-Муқаддасийнинг «Шурут ал-аймма ас-ситта» («Олти уламо шартлари»), Абү Бакр ал-Хозимийнинг «Шурўт ал-аймма ал-хамса» («Беш уламо шартлари») асарлари шулар жумласидандир. Манбаъларда «Имом ал-Бухорийнинг шартлари» деб аталадиган қоидалар, асо-сан, қуйидагилардан иборат: ҳадис исноди муттасил, яъни узлуксиз, ҳадис ровийи Ислом динига мансуб, ҳақгўй, одил, вазмин, ўткир зеҳнли, хато-нуқсон кам, иймон-эътиқоди комил ва мустаҳкам бўлмоғи лозим. Имом ал-Бухорий ўз таъпламлари хусусида: «Фақат са-ҳиҳ ҳадисларнигина «Ал-Жомийъ»га киритдим» — дейдилар.

Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» асарларига жуда кўп шарҳлар ёзилган бўлиб, улар ҳажм ва аҳамият жиҳатидан хилма-хилдир. Қатор манбаъларда (масалан; Ҳожи Халифанинг «Кашф уз-зунун», Ал-Қасталонийнинг «Муқаддима», Умар Ризо Қахҳо-ланинг «Муъжам ал-муаллифийн» асарлари) келтирили-шича, уларнинг сони юзга яқиндир.

«Саҳиҳ ал-Бухорий»ни европаликлардан дастлаб Крейзон деган олим инглиз тилига таржима қилиб, 1879 йилда Белк деган шаҳарда ўн жилдда нашр эт-ган. Доктор Муҳаммад Муҳсинхон ҳам уни инглиз тилига таржима қилиб, нашр эттирган. Шунингдек, бу асар 1935 йилда олмониялик аллома Муҳаммад Асад (Исломни қабул қилиб, шу исмни олган) томонидан немисчага таржима қилиниб, мухтасар изоҳ билан икки жилдда нашр этилган. Асарнинг катта қисми 1936 йилда немис тилида Кембриджда ҳам нашр этилган. «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»нинг дастлабки икки жилди Ақ-мад Найим томонидан турк тилига ағдарилиб, 1928 йили Истанбулда нашр этилган. Сўнг, Комил Мийрос деган олим унинг таржимасини охирига етказиб, қол-ган икки жилдини ҳам нашр эттирган.

«Саҳиҳ ал-Бухорий»нинг француз тилидаги таржи-маси О. Ходас ва В. Марсуйс деган олимлар томонидан 1903—1914 йилларда бажарилган бўлиб, Парижда нашр этилган (1984).

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ «АЛ-ЖОМИЪ АС САҲИХ»ДАН БЎЛАК АСАРЛАРИ

Манбаъларда келтирилишича, Имом ал-Бухорий ўз ижодий фаолиятлари даврида йигирмадан ортиқ асар яратганлар. Қуйида улар хусусида қисқача тўхталамиз:

1. «Ал-Адаб ал-муфрад» («Беназир адаб»): Бу асар Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ах-лоқ-одоблари хусусидаги ҳадиси шарифлардан иборатдур. Ўзбекистонда унинг арабча матни икки мар-та нашр этилган. 1990 йилда эса олим Ш. Бобохо-нов уни ўзбек тилига таржима қилиб, чоп эттирган. Ҳиндистон, Туркия ва Мисрда ҳам бир неча бор нашр этилган.

2. «Китоб ал-куна» («Куниялар ҳақида китоб»). Бу асар ровийлар куниялари ҳақида бўлиб, муҳаддислар баъ-зи ҳолларда уларни исмлари ўрнига куниялари билан атаганлар. Бу эса ровийларни бир-бири билан чал-каштириб юборилишига, охир-оқибат хато қилини-шига олиб келган. Шу боисдан Имом ал-Бухорий бу китобда ровийларнинг куниялари билан бирга исмлари ҳам келтирганлар. У Ҳиндистонда 1940 йилда чоп этилган.

3. «Китоб ал-фавоид» («Фойдали сабоқлар ҳақида китоб»). Бу рисола Имом ат-Термизийнинг «Ал-Жомиъ» номли асарларининг «Китоб ал-маноқиб» бобида зикр этилган. Аммо, биз асарнинг айнан қандай мавзўга бағишланганини аниқ билмаймиз. Чунки, у бизгача етиб келмаган.

4. «Жузъ рафъ ал-йадайн» («Икки қўлни кўтариш ҳақида»). Ушбу асар ибодатда икки қўлни кўтариш ҳақидаги ҳадисларга доир.

5. «Ат-Таърих ал-кабийр» («Катта тарих»). Бу асар Жаноб Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам ва ул зотнинг аждод-авлодлари хусусида ҳадис ривоят қилган саҳоба, тобеъийн ва атбоъут-тобеъийнлар ҳақидаги маълумотларни ўз қисмига олган. Унинг қўлёзма нусхасининг баъзи қисмлари Ҳайдаробод кутуб-хонасида сақланади. Ҳайдарободда 4 жилдда нашр этилган.

6. «Ат-Таърих ал-авсат» («Урта тарих»). Ушбу асар-нинг бир қўлёзма нусхаси Ҳиндистоннинг Ҳайдар-обод шаҳрида мавжуд.

7. «Ат-Таърих ас-сағийр» («Кичик тарих»). Бу асарда машҳур саҳобалар, тобеъийнлар ва тобеъийнларнинг издошлари хусусида зикр қилинган бўлиб, уларнинг вафот этган йиллари, наслу насаблари, ўзаро муло-қотлари баён қилинади. У Ҳиндистон ва Мисрда нашр этилган.

8.-«Ал-Жомиъ ал-кабийр» («Каттатўплам»). Бу асар ҳақида батафсил маълумотга эга эмасмиз. , Унинг қўлёзма нусхаси сақланганлиги ҳақида Ҳожи Хали-фанинг «Кашф аз-зунун» асарида айtilган.

9. «Халқ афъол ал-ибод» («Бандалар ишларининг та-биати»). Бу китобда Қуръони Карим оятлари ва ҳа-диси шарифлар асосида шийъа, хавориж ва муъта-зилийлар каби сохта гуруҳлар даъвоси рад қилин-ган бўлиб, у 1886 йилда Ҳиндистонда ва 1958 йилда Маккаи Мукаррамада нашр этилган.

10. «Китоб аз-зуъафо ас-сағийр» («Заиф ҳадислар айт-ган ровийлар ҳақида кичик китоб»). Бу асар «Китоб аз-зуъафо» номи билан ҳам маълум

бўлиб, ун-

да заиф ҳадисларни аниқлаш йўл-йўриқлари баён қилинган. У 1885 йилда Ҳиндистонда чоп этилган.

11. «Ал-Муснад ал-кабийр» («Катта таянч»). Бу асар-нинг бир қўлёзма нусхаси Иккинчи жаҳон уруши-дан олдин Олмониядаги қўлёзмалар кутубхонасида сақланганлиги ҳақида манбаъларда зикр қилинади.

12. «Ат-Тафсир ал-кабийр» («Катта тафсир»), Бу асар ҳақида Ал-Бухорийнинг шогирдлари Ал-Фирабрий зикр қилган. Немис шарқшуноси Карл Броккель-маннинг ёзишича, унинг бир қўлёзма нусхаси Жа-зоирда, яна бир нусхаси Парижда сақланар экан.

13. «Китоб ал-Ҳиба» («Хайр-эхсон ҳақида китоб»). Имом ал-Бухорийнинг бу китоблари ҳақида шахсий котиблари Муҳаммад ибн Абу Ҳотам ал-Варроқ: «Имом ал-Бухорий хайр-эхсон ҳақида бир китоб таълиф этдилар, унга беш юзга яқин ҳадис кирган» – деб ёзган. Афсуски, бу асарнинг бирон-бир қўлёзма нусхаси бизгача етиб келгани маълум эмас.

14. «Асомий ас-саҳоба» («Саҳобалар исмлари»). Имом ал-Бухорийдан аввал бирор муаллифнинг бу мав-зуда китоб ёзгани маълум эмас. Асарнинг бир қўл-ёзма нусхаси Иккинчи жаҳон урушидан олдин Ол-монияда сақланганлиги ҳақида маълумотлар бор.

15. «Китоб ал-вухдон» («Ягоналар ҳақида китоб»). Аллома бу асарда фақат бир дона ҳадис ривоят. қилган саҳобаларни зикр қиладилар. Унинг ҳам бизгача етиб келгани маълум эмас.

16. «Китоб ал-мабсут». Бу асар ҳақида олим Ал-Хали-лий ўзининг «Ал-Иршод» номли асарида зикр қил-ган бўлиб, унинг мавзуи бизга номаълум. Асарнинг қўлёзма нусхаси Иккинчи жаҳон урушидан аввал Олмонияда бўлганлиги манбаъларда зикр қилин-нади.

17. «Китоб ал-илал» («Иллатли ҳадислар ҳақида китоб»).

18. «Бирр ал-волидайн» («Ота-онага меҳр-муҳаббат»).

19. «Китоб -ал-ашриба» («Ичимликлар ҳақида китоб»). Ушбу асар ҳақидаги жузъий маълумотлар Ад-До-рукутнийнинг «Ал-Муъталаф ва ал-Мухталаф» номли китобида келтирилган бўлиб, бизгача етиб кел-маган.

20. «Қазойо ас-саҳоба ват-тобиъийн» («Саҳоба ва то-беъинлар масалалари»). Саҳоба ва тобеъинлар -ҳа-қидаги маълумотларни ўзида мужассам қилган ушбу асар, афсуски, бизгача етиб келмаган.

21. «Китоб ар-риқок» («Нафосат ҳақида китоб»). Бу асар ҳақида «Кашф аз-зунун» номли асарда «Китоб

ар-риқок» — ҳадис китобларидан бири» деган ибора бор холос.

22. «Ал-Жомиъ ас-сағийр фил-ҳадис» («Ҳадис ҳақида кичик тўплам»). Бу асарнинг бир нусхаси Иккинчи

жаҳон урушидан олдин Олмонияда бўлганлиги тах-мин қилинади.

23. «Ал-Қироату халфал-имом» («Имом ортида ту-риб қироат қилиш»). Бу, асар Миср ва Ҳиндистонда чоп этилган.

«САҲИҲ АЛ-БУХОРИЙ»ГА ЁЗИЛГАН АЙРИМ ШАРҲЛАР

«Фатҳ ал-борий ли-шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий». Муал-лифи Шайхул-ислом Абулфазл Аҳмад ибн Али ибн Ҳа-жар ал-Асқалоний (?—1448). Бу шарҳ

Имом ал-Бу-хорийнинг «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» номли асарларига битилган энг мукаммал ва энг мўътабар шарҳдир. Бу асар хусусида буюк араб мутафаккири Ибн Халдун (15-аср): «Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг Имом ал-Бухорий асарига ёзган «Фатҳ ал-борий» номли шарҳини бутун Ислом умматининг ўрганмоғи қарзидир» — деб ёза-ди. Ҳақиқатан ҳам бу асар илмий жиҳатдан ғоятда мукаммал ва муҳим бўлиб, ҳар бир ҳадис илми тадқиқот-чиси унга мурожаат қилмоғи зарур. Ал-Асқалонийдан кейин «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ»га шарҳ ёзган барча муаллифлар ана шу асардан фойдаланганлар.

«Ҳадй ус-сор.ий муқаддимат фатҳ ал-борий». Бу шарҳнинг ҳам муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бўлиб, у «Фатҳ ал-борий»га битилган муқаддима ҳисоб-ланади. Бу асар ўн бўлимдан иборат. Унда Имом ал-Бухорийнинг таржимаи ҳоллари, асарлари ва шогирдлари ҳақида ҳам маълумотлар бор.

«Ал-Иълом би-ман зукира фил-Бухорий мин ал-аълом». Бу асарнинг ҳам муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалонийдир. Муаллиф бу асарида «Таҳзийб ал-камол» номли китобига кирмай қолган ровийлар ҳақида зикр қилади.

«Таълийқ ат-таълийқ». Бунинг ҳам муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бўлиб, унда аллома Ал-Айнийнинг зътирозларига жавоб берилган. Унинг қўлёзма нусхаси Рампур (Ҳиндистон)даги кутубхоналарда мавжуд.

«Тадрийж ат-тафсир». Ушбу асарнинг ҳам муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бўлиб, унда «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ»нинг Куръони Карим суралари билан боғлиқ ҳадйслари шарҳланган.

«Ал-Қавокиб ад-дирорий». Муаллифи Шамсуддин Муҳаммад ибн Юсуф ибн Али ал-Кирмоний. Бу асар Қоҳирада чоп этилган. Унинг қўлёзма нусхаси Истанбул кутубхоналарида мавжуд.

«Ат-Талвийҳ». Муаллифи Ал-Ҳофиз ал-Мўғултоий ибн Қилич ат-Туркий Алоуддин ал-Мисрий ал-Ҳанафий (? — 1361").

«Шарҳ Ибн Баттол». Муаллифи Абулҳасан Али ибн Халиф ибн Абдулмалик ибн Баттол (? — 1052/1057).

«Ғоят ат-тавзийҳ лил-Жомиъ ас-саҳиҳ». Муаллифи Усмон ибн Исо ибн Иброҳим ас-Сиддиқий ал-Ҳанафий. Бу асарнинг қўлёзма нусхаси Рампурдаги «Ал-Мактаба ал-амирийя» кутубхонасида сақланади.

«Ал-Қавкаб ас-сорий фи шарҳ ал-Жомиъ ас-саҳиҳ лил-Бухорий». Муаллифи Аш-Шайх Абулҳасан Али ибн Ҳусайн ибн Урва ал-Мосулий ал-Ҳанбалӣ (? — 1432), Бу асарнинг қўлёзма нусхаси Рампурдаги «Ал-Мактаба ал-амирийя» кутубхонасида мавжуд.

«Шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий». Муаллифи Абдуррахмон ал-Баҳра. Қўлёзма нусхаси Рампурдаги «Ал-Мактаба ал-амирийя» кутубхонасида сақланади.

«Шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий». Муаллифи Абу Довуд. Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Аё-София» кутубхонасида мавжуд.

«Шарҳ ал-Муҳаллаб». Муаллифи Муҳаллаб ибн Абу Сафра ал-Аздӣ (? — 1043).

«Мухтасар Шарҳ ал-Муҳаллаб». Муаллифи Муҳаллаб ибн Абу Сафра ал-Аздӣнинг шогирди Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Далаф ал-Муробӣ (? — 1043).

—1092).

«Ал-Ажвиба алал-масоил ал-мустағриба мин ал-Бухорий». Муаллифи Абу Умар Юсуф ибн Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Абдулбирр ал-Моликий (? —1071).

«Ас-Сирож». Муаллифи Абу аз-Зинод.

«Шарх ал-Бухорий». Муаллифи Абдулкарим ибн Абдуннур ибн Мунир. ибн Абдулкарим ибн Али ибн Аб-дулҳақ ал-Ҳалабий (? —1334).

«Шарх Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Али ибн Мус-тафо аш-Шофиъий (? —1761).

«Шарх ад-Довудий». Муаллифи Абу Жаъфар Аҳмад ибн Саъийд ад-Довудий.

«Умдат ал-қориъ фи шарх Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Бадруддин Абу Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Мусо ал-Айний ал-Ҳанафий (? —1451). Бу шарх Қоҳира ва Байрут-да нашр этилган.

«Шавоҳид ат-тавзийх». Муаллифи Сирожуддин Умар ибн Али ибн Аҳмад ибн ал-Мулакдин аш-ШоАиъий (? —1402).

«Ал-Ломиъ ас-сабийх». Муаллифи Шамсуддин Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Абдудоим ибн Мусо ал-Бур-мовий (? — 1427), Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Аё-София» кутубхонасида мавжуд.

«Ат-Талқийх ли-фаҳм ал-қориъ ас-саҳийх». Муаллифи Сабт ибн ал-Ажамий (? —1434/1438).

«Мажмаъ ал-баҳрайн ва жавоҳир ал-хабарайн». Муаллифи Тақийуддин Яхё ибн Муҳаммад ибн Юсуф ал-Қирмоний (? —1430).

«Шарх Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Абу Ҳафс Умар ибн ал-Ҳасан ибн Умар ал-Аъвазий ал-Ашбилиий-(? —1068).

«Шарх Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Абулқосим Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар ибн Барад ат-Тамимий,

«Шарх Ибн ат-Таййин». Муаллифи Абдулвоҳид ибн ат-Таййин ас-Сафоқисий (? —1214).

«Ал-Мутаворий ала тарожум ал-Бухорий». Муаллифи Носируддин Али ибн Муҳаммад ибн ал-Мунаййир ал-Искандароний (? —1296).

«Шарх Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Абу Асбағ Исо ибн Саҳл ибн Абдуллох ал-Асадий (? —1093).

«Шарх Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Рукнуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдулмўмин ал-Қураймий (? —1381).

«Ат-Танқийх ли-алфоз ал-Жомиъ ас-саҳийх». Муаллифи Бадруддин Муҳаммад ибн Баҳодир ибн Абдуллох аз-Заркаший аш-Шофиъий (? —1392). Қўлёзма нус-халари Батнадаги «Шарқ қўлёзмалари» ва Истанбул-даги «Аё-София» кутубхоналарида мавжуд.

«Ан-Нукат». Муаллифи Ал-Қозий Муҳибуддин Аҳмад. ибн Насруллох ибн Аҳмад ал-Бағдодий ал-Ҳанбалий (? —1440).

«Шарх Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Абулбақо Муҳаммад ибн Али ибн Халаф ал-Аҳмадий ал-Мисрний,-аш-Шофиъий (? —1504).

«Нажоҳ ал-қориъ». Муаллифи Юсуф Афандизода Абдуллох ибн Муҳаммад (Абу Абдуллох Муҳаммад) (?—1754). Қўлёзма нусхаси

Итандулдаги «Валиуддин Султон Боязид» кутубхонасида сақланади.

«Бугйот ас-сомиъ фи шарҳи Ал-Жомиъ». Муаллифи Жамолуддин Абу Юсуф ибн Умар ибн Ҳасан (10-аср).. Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Валиуддин Султон Боязид» кутубхонасида мавжуд. ,

«Масобийҳ Ал-Жомиъ». Муаллифи Бадруддин Муҳаммад ибн ,Абу Бакр ад-Дамомийний (? —1425). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Нур ал-Усманийя» кутубхонасида сақланади:

«Ат-Ташвийҳ алал-Жомиъ ас-саҳийҳ». Муаллифи Жалолуддин Абдурраҳмон ибн Абу Бакр ас-Суютий.-. (? —1505). Қўлёзма нусхаси Туркиядаги «Аҳмад-ас-солис» кутубхонасида,мавжуд. , , , < «

«Ҳидоят ал-борий» («Тухфат ал-борий би-шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий»). Муаллифи Закарийе ал-Ансорий (? — 1523). Қоҳирада нашр этилган.

«Иршод ас-сорий». Муаллифи Шихобуддин Аҳмад ибн Мухаммад ибн Абу Бакр ал-Хатийб ал-Қасталоний ал-Мисрий (? —1517). Асарда Имом ал-Бухорийнинг сийратлари хусусида қимматли маълумотлар ҳам келтирилган.

«Шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий». Муаллифи Разийуддин Ҳасан ибн Муҳаммад ас-Сағоний ал-Ҳанафий (? —1252). Қоҳирада чоп этилган.

«Ал-Қавсар ал-жорий ала риёз ал-Бухорий». Муаллифи Ал-Фозил Аҳмад ибн Исмоил ибн Усмон ал-Қавроний (? —1488). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Аё-София» кутубхонасида сақланади.

«Китоб ан-нажох фий шарҳ китоб ахбор ас-Сихоҳ». Муаллифи Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий (? —1142).

«Зиё ас-сорий». Муаллифи Абдуллоҳ ибн аш-Шайх Солим ибн Муҳаммад ал-Басрий ал-Моликий (?— 1722). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Нур ал-Усмо-нийя» кутубхонасида сақланади.

«Нур ас-сорий». Муаллифи Аш-Шайх Ҳасан ал-Адвий ал-Ҳамзовий ал-Моликий (? —1888). Қоҳирада нашр қилинган.

«Ат-Тажрийд ас-сарийҳ ли-аҳодийс Ал-Жомиъ ас-саҳийҳ». Муаллифи Зайнуддин Абулаббос Аҳмад ибн Аҳмад ибн Абдуллатиф аш-Шаржий аз-Зубайдий (? — 1489). Қоҳирада нашр этилган.

«Ан-Ниҳоя фий бадъ ал-хайр вал-ғоя». Муаллифи Абдуллоҳ ибн Саъд ибн Абу Жамра ал-Аздий (? — 1278). Қоҳирада чоп этилган.

«Баҳжат ан-нуфус». Муаллифи Абдуллоҳ ибн Саъд ибн Абу Жамра ал-Аздий (? —1278). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Валиуддин Султон Боязид» кутубхонасида сақланади.

«Фазл ал-борий». Муаллифи номаълум. Лаҳорда чоп этилган.

«Муълим ал-қориъ шарҳ сулосийот ал-Бухорий». Муаллифи Аш-Шайх Разийуддин Абулхайр Абдулма-жидхон Таванкий. Анқарада нашр қилинган (1845).

«Ал-Ифҳом би-мо вақаъа фил-Бухорий минал-иб-ҳом». Муаллифи Жалолуддин Абдурраҳмон ибн Умар ибн Раслан ал-Балқий (? —1422). Қўлёзма нусхалари Истанбулдаги «Валиуддин Султон Боязид» ва «Аё-София» кутубхоналарида мавжуд.

«Рафъ ал-илтибос». Муаллифи Абуттаййиб Муҳаммад Шамс ал-Ҳаққ ал-Азимободий (? —1912). Деҳ-ли (1891) ва Мўлтон (1965)да чоп этилган.

«Ғоят ал-маром фий рижол ал-Бухорий ила саййид ал-аном». Муаллифи Аш-Шайх Муҳаммад ибн Довуд ибн Муҳаммад ал-Бозилий ал-Курдий ал-Ҳамавий аш-Шофиъий (? —1519). Қўлёзма нусхаси Истанбулда-ги «Нур ал-Усманийя» кутубхонасида мавжуд.

«Шарҳ сулосийот ал-Бухорий». Муаллифи Аҳмад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ажамий (? —1675). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Али Пошо Ғозий Сул-тон Маҳмудхон ас-Соний» кутубхонасида сақланади.

«Ал-Жамъ байн-ас-Саҳиҳайн». Муаллифи Абу Муҳаммад Абдулҳак ибн Абдурраҳмон ал-Озодий ал-Аш-билий ибн ал-Харрот (? —1186). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Нур ал-Усманийя» кутубхонасида сақланади.

ИМОМ МУСЛИМ

Имом Муслимнинг тўлиқ исмлари Абул-Ҳусайн Муслим ибн ал-Ҳажжож. ибн Варад ибн Кушоз ал-Куш-айрий ан-Найсобурий (ан-Нишопурий) -бўлиб, тавал-лудлари йилини кўпчилик тарихнавислар ҳижрий 204 (мелодий 819) деб таъкидлашади. Араб тарихчиси Ибн Халликоннинг ёзишича эса, ул киши 821 йилда Нишо-пурда туғилганлар. Бу фикр ҳозирги замон тадқиқот-чилари томонидан қўллаб-қувватланган.

Уша даврда Нишопур Шарқнинг илм-фан ва мада-: нияти гуллаб-яшнаган шаҳарларидан бўлиб, машҳур араб жуғрофий олими Ёқут ал-Ҳамавий унинг ҳақида: «Нишопур — азим шаҳар бўлиб, турфа фазилатларга бой, фозилу фузалолар кони, олиму уламолар манбаъи-дир. Мен унингдек кўп зиёрат қилинадиган шаҳарни кўрганим йўқ» — деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам Нишопур-дан жуда кўп йирик уламолар етишиб чиққан.

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг болалик йиллари ҳа-қида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилмаган. Олимлар тахминича, ул киши ўша давр таомилига кўра, дастлаб таҳсилни ўз оталари Ал-Ҳажжож ва бошқа уламолардан олиб, Қуръони Каримни ёд олганлар. Чунки, тарихчи Ибн ал-Асокирнинг ёзишича, Имом Муслимнинг оталари ўша даврнинг етук олимларидан бў-либ, кўпчилик илм толибларига устозлик қилганлар. Аз-Заҳабийнинг «Тазкират ал-хуффо» («Ҳофизлар ҳа-қида тазкира») номли асарида «Муслим ҳадис илмини ҳижрий 218 йилдан ўргана бошлаган» деганига кўра, ул киши 12 ёшдан бошлаб ҳадис илмидан таҳсил олиш-га киришганлар. Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг бундан кейинги ҳаётлари, хусусан, оилавий аҳволлари ҳақида ҳам манбаъларда аниқ маълумотлар йўқ. Ҳар ҳолда, Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг «Абул-Ҳусайн» («Ҳусайн-нинг отаси») деган куня билан аталганлари Ҳусайн исмли ўғиллари бўлганига ишорадир. Бу ўринда «Бағ-дод тарихи» номли кўп жилдли асар муаллифи, таниқ-ли тарихчи Ал-Хатиб ал-Бағдодий (1002—1071) нинг қуйидаги ривояти Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг оилавий аҳволлари хусусида муайян тасаввур ҳосил қилади: «Илмий-маърифий мажлисларюшг бирида Муслим.ибн ал-Ҳажжож ўзлари илгари сира эшитмаган бир ҳадисни айтишганда:, дарҳол мажлисни тарк этиб, (уйларига кетдилар. Уйларига боргач, шам ёқдилар-да, аҳли байтларига: «Менинг ҳузуримга бирортангиз кирмангизлар»! — дедилар». Шунга кўра, Муслим ибн ал-Ҳажжож-нинг аҳли

байтлари, албатта, хотин ваўғил-қизлари бў-лиши керак, деб тахмин қилиш мумкин. Илм билан бир қаторда Муслим ибн ал-Ҳажжож кийим-кечак савдоси билан ҳам шуғулланганлар, бу ҳақда манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилган. «Муслим ибн ал-Ҳажжож Нишопурда тижорат билан шуғулланиб, каттагина бой-лик орттирган эди» деб ёзади араб тарихчиси Ибн ал-Имод. Бундан хулоса қилиш, мумкинки, Муслим ибн ал-Ҳажжож ўзига тўқ, бадавлат оиладан бўлиб, илм олиш борасида ҳам, ҳадис тўплаш учун узоқ-яқин юртларга (Ироқ, Ҳижоз, Шом ва Мисрга) қилган сафарларида ҳам моддий қийинчилик курмаганлар. . Муслим ибн ал-Ҳажжож кўплаб устозу муршидларнинг мажлисларида бўлиб, ҳадис соҳасидаги билимларини оширадилар. Чунончи, Хуросонда Қутайба:ибн Саъийд, Яҳё ибн Яҳё ан-Найсобурий, Исҳоқ ибн Роҳ-вайх, Бушр ибн ал-Ҳакамдан, Райда Муҳаммад ибн Маҳрон ал-Жамол, Иброҳим ибн Мусо ал-Фарра, Ал-Дофиз Абу Ғассон, Муҳаммад ибн Амр ар-Розийдан, Бағдод, Куфа, Басрада Имом ал-Бухорий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Убайдуллоҳ ал-Каворийрий, Халаф ибн Ҳишон аи-Базор, Абдуллоҳ ибн Аван ал-Харроз, Сурайж ибн Юнус, Саъийд ибн Муҳаммад ал-Хурмий, Абдуллоҳ ибн Маслама ал-Қаънабий, Абу Рабийъ аз-Заҳроний, Умар ибн Ҳафс ибн Ғиёс, Абу Ғассон Молик ибн Исмо-ил, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Юнусдан, Шом (Сурия)да эса Муҳаммадибн Холид ас-Саксакий, Ал-Валийд ибн Муслимдан ҳадислар эшитадилар. Дижозга қилган сафарлари давомида Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунавварани зиёрат қиладилар. Бу муқаддас шаҳарларда Исмоил ибн Абу Увайс, Абу Мусъаб аз-Заҳравий, Саъийд ибн Мансур, Муҳаммад ибн Яҳё ибн Абу Умар, Абдулжаббор ибн ал-Аълодан ҳадис тинглайдилар. Мисрда бўлганларида эса Муҳаммад ибн Рамаҳ, Исо ибн Ҳамад ва Хармада ибн Яҳё каби уламолардан ҳадис эшитадилар. Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг хори-жий юртлардаги шайхлари, яъни устозлари қаторига ал-Ҳайсам ибн Хорижа, Шайбон ибн Фаррух, Абу Шай-банинг ўғиллари — Абу Бакр ва Усмон каби алломаларни ҳам киритиш мумкин.

Манбаъларда Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг ушбу сафарларининг тартиби, яъни қайси шаҳарда қачон бўлганликлари ҳақида аниқ маълумот келтирилмаган. Тахминларга кўра, зикр қилинган шаҳарларнинг баъзиларида бир неча марта бўлганлар, ўз юртларига қайт-гач эса ҳадисдан дарс берганлар, сўнг яна сафарларини давом эттирганлар. Чунончи, ул кишининг Бағдодга келганлари ҳақида кўпгина тарихчилар: «Муслим ибн ал-Ҳажжож Бағдодга бир неча марта келиб, узоқ муд-дат ҳадисдан даре берганлар. Бағдодга 259(872) йил-да охириги марта келган эдилар» — деб ёзишган. Шунингдек, манбаъларда 220 (839) йилда ҳаж фарзини адо қилганлари ва Маккаи Мукаррамада Ал-Қаънабий билан учрашганлари ҳақида хабар қилинади. Демак, Имом Муслим 18 ёшда ҳаж ибодатини адо этганлар, ул кишининг бундан кейин яна Маккани зиёрат қилганлари ҳақида аниқ маълумот йўқ.

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг қиёфалари ҳақида манбаъларда: «Қадди-комати келишган, соч-соқоли оқ бў-либ, салласининг учи икки кифти орасида осилиб ту-рар эди» — дейилган. Муслим ибн ал-Ҳажжож ўз

даврларининг ғоятда обрў-эътиборли кишиларидан бўлиб, ўта ҳақиқатгўй ва илм аҳлининг энг буюк пешволаридан бири эдилар. Имом Муслимнинг бир қанча замон-дошлари ва шогирдлари ул кишининг ҳадис ва фикҳ илми борасида юқори даражага етишганларйни якдил-лик билан таъкидлаганлар. «Саҳиҳ Муслим»га шарҳ ёзган машҳур олим Ан-Нававий: «Муслимдан кейин ўтган уламолардан бирортаси ҳам унинг даражасига етиша олмади, фақат айримларигина унинг даражасига бир қадар яқинлашишга муваффақ бўлган» — деб таъ-кидлаган. Имом Муслимнинг қувваи ҳофизалари кучли бўлиб, минглаб ҳадисларни ёд билганлар, шул боис ул кишига «Ҳофиз» унвони берилган эди. Дарҳақиқат, Муслим ибн ал-Ҳажжож дунёга машҳур тўрт ҳофиздан бири ҳисобланадилар. Уларнинг қолган учтаси Имом ал-Бухорий, Абу Зуръа ва Абдуллоҳ ад-Дорамийдир. Уша давр тартибига кўра, «ҳофиз» унвонига эришмоқ учун камида мингта ҳадисни ёд билмоқ шарт бўлган.

Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳадис илмига бор иқтидору умрларини сарфлаган олим эдилар. Кўплаб замондош уламолар ул кишидан ҳадис илми бўйича таълим олган ул кишидан ривоят қилган. Муҳаммад ибн Муҳаллад, Имом ат-Термизий, Ахмад ибн Салма, Абу Амд ал-Мусталамий, Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ал-Фарра, Яҳё ибн Саъийд, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Суфён, Абу Увона шулар жумласидандир.

ИМОМ МУСЛИМ ВА ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

Манбаъларда келтирилишича, икки буюк муҳад-дис — Муслим ибн ал-Ҳажжож билан Имом ал-Бухорий ўрталарида яқин дўстона ва илмий алоқалар бўлган бўлиб, Имом Муслим Имом ал-Бухорийдан кўп сабоқ олганлар. Уларнинг дастлабки учрашуви тахминан 250 ҳижрий (863—864 мелодий) йилда, Имом ал-Бухорий Нишопурга келиб, ҳадис илмидан сабоқ бера бошлаган кезларда юз берган. Бу пайтда Имом Муслим қирқ ёш-дан ошган бўлиб, балки бу икки буюк муҳаддиснинг учрашуви бундан олдинроқ юз берган бўлиши ҳам мум-кин. Таниқли олим Яъқуб ал-Ҳофиз: «Мен Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг Имом ал-Бухорий ҳузурларида муал-лими қошида, одоб сақлаб ўлтирган ўқувчи боладек ўлтирганини кўрганман» — дейиш билан Имом Мус-лимнинг Имом ал-Бухорийга шогирд бўлганларини ишо-ра қилади.

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг Имом ал-Бухорийга муҳаббатлари чексиз бўлиб, доимо ул кишига иззат-икром кўрсатганлар. Масалан, Имом Муслим бир куни Имом ал-Бухорийнинг ҳузурларига келиб, ул кишининг юзу кўзларидан ўпгач: «Эй устозларнинг устози, му-ҳаддисларнинг саййиди, иллатли ҳадисларнинг табиби! Менга оёқларингизни ўпишга рухсат қилинг!»—деб му-рожаат қилганлар. Имом ал-Бухорий Нишопурда тур-ган вақтларида ул кишидан бир қадам ҳам ажралма-ганлар, эрта-ю кеч ёнларида бўлганлар. Буюк даҳо соҳиби бўлмиш Имом ал-Бухорийнинг обрў-эътиборлари Нишопур аҳли ўртасида ошиб, шуҳратлари ҳар тарафга ёйилгач, катта-ю кичик илм толиблари ҳадис илмидан сабоқ олиш мақсадида ул кишининг ҳузурларига кела бошладилар. Имом ал-Бухорийга нисбатан аҳли илм эътиборининг ғоятда ортиши баъзи олимлар, айникса, маҳаллий

уламолар ҳасадига сабаб бўлди. Нишопур-лик муҳаддис Муҳаммад ибн Яҳё аз-Зухлий бу борада ғоят беандишалик кўрсатди. Чунончи, илм толиблари унинг илмий йиғинларига бормай, Имом ал-Бухорийнинг дарсларига кела бошлаганда, у Имом ал-Бухорий ҳақларида турли-туман иғво ва бўҳтонлар тарқатиб, ҳар қандай йўллар билан ул кишини обрўсизлантиришга уринди. Шунда Муслим ибн ал-Ҳажжож ул кишига содиқ қолдилар, қўллаб-қувватладилар, заррача иккиланмай ҳимоя қилдилар, «Устоз! Сизни фақат ҳасадгўйларгина кўролмайдилар, мен шоҳидлик бераманки, Сиздек буюк зот бу дунёда йўқ!»— деб Имом ал-Бухорийга тасалли бердилар. Шунга қарамай Аз-Зухлий ёлғон-яшиқ ташвиқотлари билан баъзиларни алдаб, Имом ал-Бухорийнинг дарсларидан бездиришга муваффақ бўлади. Лекин, Муслим ибн ал-Ҳажжож Имом ал-Бухорийдан ажрамай, доимо бирга бўладилар. Натижада Аз-Зухлий билан ўрталарида кучли адоват пайдо бўлади. Иш шунга бориб етадики, Муслим ибн ал-Ҳажжож Аз-Зухлийнинг ҳузурига мутлақо бормай қўйишлари билан бирга, ҳатто унинг дарсларида неки ёзиб олган бўлсалар, барчасини жамлаб ҳамм-©л орқали уйига қайтариб юборадилар. Буларнинг ҳаммаси Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг устозлари Имом ал-Бухорийга нисбат-ан ҳурмат ва садоқатлари бекиёс даражада юксак бўлганлигининг далилидир.

ИМОМ МУСЛИМ ИБН АЛ-ҲАЖЖОЖНИНГ АСАРЛАРИ

Имом Муслимнинг қаламларига мансуб асарлар кўп бўлиб, уларнинг аксарияти ҳадис илмига бағишланган-Дир. Аммо, баъзиларининг фақат номигина маълум бўлиб, афсуски, бизгача етиб келмаган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. «Ал-Жомий ас-саҳиҳ». Бу асар Имом Муслимнинг шоҳ асарлари бўлиб, унинг хусусида кейинроқ . баён қиламиз.

2. «Ал-Мунфарида вал-вухдон» («Алоҳида ва яккалар»). Бу асар бир ровий томонидан ривоят қилинган ҳадислар хусусида бўлиб, 1323 ҳижрий (1904 мелодий) йилда Ҳайдарободда нашр қилинган.

3. «Китоб ал-куна вал-асмоъ» («Куня ва исмлар ҳақида китоб»). Бу китоб ровийларнинг куня ва исмлари ҳақида. Унинг ҳижрий 5-асрда ёзилган бир қўлёз-;маси Дамашқдаги Аз-Зоҳирия, яна бир қўлёзмаси Ҳин-дистоннинг Ботина ва яна бир қўлёзмаси Туркиянинг А-ли Шаҳийд кутубхонасида сақланади.

4. «Китоб ат-тамйийз» («Фарқлаш ҳақида китоб»). Бу асарнинг ҳижрий 6-асрда кўчирилган бир қўлёзма нусхаси Дамашқдаги Аз-Зоҳирия кутубхонасида.

5. «Рижол Урва ибн аз-Зубайр» («Урва ибн аз-Зу-байрдан ривоят қилган ровийлар»). Бу асарнинг бир нусхаси Дамашқдаги Аз-Зоҳирия кутубхонасида бўлиб, у 463 ҳижрий (1071 мелодий); йилда ироқлик машҳур тарихчи Ал-Хатиб ал-Бағдодий томонидан кўчирилган.

6. «Китоб ат-табақот» («Ровийлар табақалари ҳақи-да китоб»). Бу асарда Пайғамбар алайҳиссаломни курган ва ул зот хусусларида ривоят қилган замондошлар ҳақида фикр юритилади. Унинг бир қўлёзма нусхаси Туркиядаги Аҳмад ас-Солис кутубхонасида.

Булардан ташқари Имом Муслимнинг яна бир қанча асарлари бўлиб, улар бизгача етиб келмаган. «Ал-Аф-род», «Афрод аш-шомийийн», «Ал-Ақрон», «Авҳом ал-муҳаддисийн» ва «Ал-Илал» шулар жумласидандир,

ИМОМ МУСЛИМНИНГ ВАФОТЛАРИ ХУСУСИДА

Муслим ибн ал-Ҳажжож бутун умрлари давомида ҳадис илми билан шуғулланиб, эллик беш ёшга етмас-дан вафот этдилар. Ёзма манбаъларда кўрсатилишича, Имом Муслим ҳижрий 261 йил, ражаб ойининг 24-куни (милодий 875 йил, 5-май) номозшомда вафот этиб, эртаси душанба кунни Нишопурдаги Насробод қабристо-нига дафн этилганлар.

Имом Муслимнинг неча йил умр кўрганлари хусу-сида тарихчилар турли фикрни билдирганлар. Ас-Сую-тий, Ибн ал-Имод каби олимлар ул кишининг олтмидг йил умр кўрганлари ҳақида ёзганлар, Аз-Заҳабий ва Ибн Ҳажар ал-Аскалоний эса эллик етти йил яшаганларини, Ибн Халликон, Ибн ас-Салоҳ, Ал-Ҳоким ан-Найсобурий эса эллик беш йил ҳаёт кечирганларини қайд этишган.

«САҲИҲ» — ИМОМ МУСЛИМНИНГ ШОҲ АСАРЛАРИ

Шубҳасиз, Муслим ибн ал-Ҳажжож ижодларининг гултожиси — ул кишининг «Саҳиҳи Муслим» асарлари-дир. Бу асар муаллифнинг узоқ йиллар давомида қил-ган машаққатли меҳнати-ю, бутун ақл-заковатининг самараси бўлиб, Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ҳадисларига бағишланган энг эътиборли ва муҳим манбаълардан биридир. Илмий адабиётларда бу асар баъзан «Ал-Жомий» ёки «Ал-Муснад» номлари билан ҳам юритилади.

Маълумки, Муслим ибн ал-Ҳажжожга қадар ҳам Пайғамбаримиз алайҳиссалом ҳадисларига доир талай-гина асарлар яратилган. Бироқ, ушбу асарларнинг муал-лифлари ҳадисларни ва уларнинг исноди-ю, матнла-рини чуқур ўрганишга кўп ҳам эътибор бермаганлар. Шу сабабдан, баъзан эса ғаразли мақсадлар туфайли «саҳиҳ» (тўғри, ишончли) ҳадислар билан бирга халқ орасида хато, шубҳали ва ҳатто сохта ҳадислар ҳам пайдо бўла бошлаган. Мана шундай шароитда биринчи бўлиб буюк аллома Имом ал-Бухорий, сўнг Имом Муслим фақат саҳиҳ ҳадислардан иборат алоҳида тўплам яратишни бошлаб беришди. Ҳадис илмидаги бу батамом янги йўналишга улуғ ватандошимиз Имом ал-Бухорий асос солиб, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож эса бу борада ул кишига эргашдилар. Шу боисдан ҳам уларнинг асарлари ҳақли равишда «Саҳиҳи ал-Бухорий» ва «Саҳиҳи Муслим» деб аталди. Имом Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг бу асарларининг аҳамияти шун-даки, ундан матн ва! иснодлари чуқур текширилган саҳиҳ ҳадисларгина ўрин олган. Муслим ибн ал-Ҳажжож бу ҳақда: «Ҳар бир ҳадисни хужжат-далилларга таянган ҳолдагина китобимга киритдим ёки киритма-дим. Китобим ўзим эшитган уч юз минг ҳадиснинг саҳиҳларидан тасниф этилган» — деб таъкидлайдилар.

«Саҳиҳи Муслим» асарининг ёзилиш муддати ҳақи-да аниқ маълумотлар бўлмаса-да, бундай йирик асар-нинг узоқ йиллар давомида қилинган машаққатли меҳ-нат маҳсули зканлиги ўз-ўзидан маълум. Чунки, ҳар бир ҳадисни эшитиб, матну иснодини аниқлаш ғоятда мушкул иш бўлиб, бунинг учун қанчадан-қанча мамла-катларни кезиб, не-не машаққатларни

бошдан кечириш лозим бўлган. Имом Муслим замондошлари қолдирган маълумотлар асосида бу асар тахминан ўн беш йил давомида ёзиб тугатилган дейиш мумкин.

Таркибий жиҳатдан бу асар саккиз қисмдан иборат бўлиб, улар ҳадисларнинг мазмун-моҳияти ва мавзуларига кўра, эллик тўрт (баъзи манбаъларда эллик икки) бобга бўлинади. Чунончи, иймон, таҳорат, намоз, масжид, закот, рўза, ҳаж, никоҳ, фарз, васият, овчи-лик, кийим-кечак, зеб-зийнат, одоб-ахлоқ, илм-фан, маърифат, фазилат, табобат боблари шулар жумласидандир. Китобга киритилган ҳадисларнинг умумий сони 5781 та.

«Саҳийҳ Муслим» ҳинд тилига таржима қилиниб, Мавлавий Ваҳийд аз-Замон ёзган шарҳ билан бирга Лаҳорда нашр қюшнган (ҳижрий 1304-1306). Бу асар панжоб тилига ҳам таржима қилиниб, Абдулазиз ибн Ғулом Расул томонидан битилган шарҳ билан бирга чоп этилган (Лаҳор, ҳижрий 1307).

Имом Муслимнинг бу асарлари катта ижтимоий, илмий, маънавий ва амалий аҳамиятга молик бўлиб, уни узбек тилига таржима қилиш шарқшуносларимиз, олиму уламоларимиз олдида турган энг долзарб вазифалардан бири бўлмоғи керак. Жаноб Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ўта ҳаётий ва рушду ҳидоятга бош-ловчи панду насихатлари мустақил Ўзбекистонимиз учун бугунги кунда ғоятда зарурдир.

«САҲИҲ МУСЛИМ»ГА ЁЗИЛГАН АЙРИМ ШАРҲЛАР

«Тафсир ғарийб ас-саҳиҳайн». Муаллифи Ҳамидий (? —ҳижрин 488). Қўлёзма нусхаси Дамашқдаги «Ал-Хизона ат-Таймуриййа»да сақланади.

«Ал-Муълим фий фавоид Муслим». Муаллифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн.Али ибн Абу Тамим ал-Мозарий (? —1141). Қўлёзма нусхалари Париж, Фес, Ис-танбул, Қоҳира, Работ кутубхоналарида сақланади.

«Сийонат Саҳийҳ Муслим минал-ихлол вал-ғалат ва ҳимоятгуҳу минал-исқот вас-сақт». Муаллифи Усмон ибн Абдуррахмон аш-Шаҳрузурий ибн ас-Ўлоҳ (? — 1243). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Аё-София» кутубхонасида сақланади.

«Ал-Муфсиҳ. ал-муфҳим вал-мувзиҳал-мулҳим ли-маъ-оний Саҳийҳ Муслим». .. Муаллифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Яҳё ал-Ансорий (? — 1248). Қўлёзма нусхаси Қоҳирадаги «Талъат» кутубхонасида мавжуд.

«Ал-Муфҳим ли-мо ашкала мин талхийс китоб Муслим». Муаллифи Абулаббос Аҳмад ибн Умар ибн Иб-роҳим ал-Қартобий (? —1258). Қўлёзма нусхалари Дамашқ, Ҳалаб, Қоҳира, Работ, Басра, Мадинаи Му-наввара кутубхоналарида сақланади.

«Минҳож ал-муҳаддисийн ва сабийл талбийат ал-муҳаққиқийн». Муаллифи Ан-Нававий (? —1277). Бу асар бир неча марта Лахнау, Деҳли, Қоҳирада нашр этилган. Қўлёзма нусхалари Париж, Лондон, Лейден, Милан, Истанбул, Тунис, Мосул, Берлин, Ботина, Ҳа-лаб кутубхоналарида мавжуд.

«Икмол ал-икмол». Муаллифи Абурруҳ Исо ибн Масъуд аз-Завовий ал-Моликий (? —ҳижрий 774). Қўлёзма нусхаси Қоҳира кутубхоналарида сақланади.

«Икмол ал-икмол». Муаллифи Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Халфа ал-

Буштотий ал-Абий ат-Тунисий ал-Моли--кий (? —1424). Қўлёзма нусхалари Қоҳира, Жазоир, Тунис, Работ, Фес, Мосул, Истанбул, Ботина, Мюнхен кутубхоналарида сақланади. Қоҳирада чоп этилган.

«Фазл ал-мунъим фий шарҳ Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Шамсуддин ибн Абдуллоҳ ибн Атоуллоҳ ар-Розий (? —1426). Қўлёзма нусхалари Туркиядаги «Фазлуллоҳ» кутубхонасида ва Ҳиндистондаги Бангпур шаҳри кутубхоналарида мавжуд.

«Тухфат ал-мунжид вал-мутҳим фий ғарийб Саҳийҳ Муслим». Муаллифи номаълум. Қўлёзма нусхаси Ис-танбулдаги «Ал-Ҳамидийа» кутубхонасида сақланади.

«Мукмил Икмол ал-икмол». Муаллифи Муҳаммад ибн Юсуф ас-Санусий (?-1486.) Қоҳирада чоп этилган (ҳижрий 1328). Қўлёзма нусхалари Фес ва Работ кутубхоналарида мавжуд.

«Ад-Дийбож ала Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож». Муаллифи Жалолуддин Абдурраҳмон ибн Абу Бакр ас-Суютий (? —1505). Қўлёзма нусхалари Фес, Пешовар, Қоҳира, Искандария, Мадинаи Мунаввара, Истанбул кутубхоналарида сақланади.

«Ғуният ал-муҳтож фий хатми Саҳийҳ Муслим ибн "ал-Ҳажжож». Муаллифи Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ас-Саҳавий (? —1497). Қўлёзма нусхаси Қоҳирадаги «Дор ал-кутуб»да сақланади.

«Шарҳ хутбат Муслим ибн ал-Ҳажжож». Муаллифи Ал-Қасталоний. Қўлёзма нусхаси Мисрдаги Ал-Мансу-ра шаҳри кутубхоналарида сақланади.

«Хатм Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Абдулқодир ан-Нодимий (? —1521). Қўлёзма нусхаси Берлин кутубхоналарида мавжуд.

«Буғят ал-қориъ вал-мутафаҳҳим». Муаллифи Яҳё ибн Муҳаммад ас-Сунботий (? —1551). Қўлёзма нусхаси Германиядаги Гота шаҳри кутубхоналарида сақланади.

«Шарҳ Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Абдуррауф ал-Муновий (? —1622). Қўлёзма нусхаси Ироқдаги Мосул шаҳри кутубхонасида сақланади.

«Шарҳ Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Ажамий ал-Ҳалабий. Қўлёзма нусхаси Оксфорд шаҳри кутубхонасида сақланади.

«Ҳошият Абулҳасан ибн ас-Синдий». Муаллифи Абулҳасан" ибн ас-Синдий (? —1723). Қўлёзма нусхаси Истанбул дорулфунуни кутубхонасида сақланади. Мўлтонда нашр қилинган.

«Иноят ал-мунъим ли-шарҳ Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Юсуф Афандизода Ҳил-мий (? —1753). Қўлёзма нусхалари Туркиядаги «Нур ал-Усманийя» кутубхонасида сақланади.

«Ҳошият шарҳ Муслим». Муаллифи Али ибн Аҳмад ас-Саъидий (? —1754). Қўлёзма нусхаси Истанбул кутубхоналаридан бирида сақланади.

«Ваши ад-дийбож ала Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож». Муаллифи Али ибн Сулаймон ал-Мағрибий ад-Дамнатий ал-Бажамъавий. Қоҳирада чоп этилган (ҳиж-рий 1298).

«Ас-Сирож ал-ваҳож мин кашф матолиб Саҳийҳ Муе-лим ибн ал-Ҳажжож». Муаллифи Сиддийқ ибн Ҳасан ибн Али ал-Ҳусайний ал-Қанужий

ал-Бухорий. (? — 1890).

«Фатҳ ал-мулҳим би-шарҳ Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Шаббийр Аҳмад ад-Даййубандий (ад-Дарбандий) ал-Усманий (? — хижрий 1369).. Дехлида нашр қилинган.

ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

Имом ат-Термизийнинг тўлиқ номлари Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн аз-Заҳҳок ас-Сулла-мий аз-Зарийр ал-Буғий ат-Термизий бўлиб, куняларн Абу Исодир. Хижрий 209 (мелодий 824) йили Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида ўрта ҳол бир оилада тавал-луд топганлар. Марказий осиелик машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ас-Самъоний (1113—1167) Имом ат-Термизийнинг Буғ қишлоғида вафот этганликлари учун Буғий нисбаси билан ҳам аталганлари, (устозла-ри Имом ал-Бухорийнинг вафотлари туфайли) кўп йиғ-лаганларидан умрларининг охирида кўзлари ожиз бў-либ қолгани ва шу боис «Зарийр» лақабини олганлари хусусида ёзади.

Имом ат-Термизийнинг аждоду ота-оналари ҳақида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилмаган, тарих-чилар «Бобоси асли марвлик бўлиб, кейинчалик Тер-мизга кўчиб келган» деган хабарни келтиришади, холос. Имом ат-Термизийнинг кузлари ожизлиги хусусида ҳам ёзма манбаъларда турли-туман маълумотлар мавжуд. Баъзи муаллифлар: «Кўзлари туғма ожиз бўлган» — деса, бошқалари: «Кейинчалик, умрларининг охирида кўзлари ожиз бўлиб қолган», — дейишади.

Имом ат-Термизий ёшликларида ғоятда тиришқоқ, идрокли ва заковатли бўлиб, бу фазилатлари билан ўз тенгдошларидан батамом ажралиб турганлар. Ўткир ақл-заковатлари ва илмга ўта чанқоқликлари туфайли ўша даврнинг кўпгина илмларини, айниқса, ҳадис илмини мукамал эгаллаганлар. Ёшлик пайтлариданок Марказий Осиёнинг Термиз, Самарканд, Марв ва бошқа йирик шаҳарларидаги машҳур уламо ва муҳаддислар асарларини кунт билан ўргана бошлаганлар. Улғайгач, яъни 26 ёшга киргаёларида Ислом илми талабида узок хорижий мамлакатларга сафар қилгаилар. Масалан; Хижоз, Ироқ ва Хуросоннинг қатор шаҳарларида кўп-лаб муҳаддислар билан мулоқотда бўлиб, улардан таъ-лим олганлар, қизгин илмий мунозара ва баҳсларда иштирок қилганлар. Тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабий-нинг таъкидлашича, Имом ат-Термизий Миср ва Шомда бўлмаганлар, шу боисдан ҳам у киши бу мамлакатлар уламоларидан билвосита ҳадислар ривоят қилганлар. Имом ат-Термизий узок, йиллар давом этган сафарлари чоғида ҳадис илми билан бир қаторда илм ал-қироат,. ал-баён, фикҳ, тарих каби фан соҳалари бўйича ҳам кўплаб устозлардан сабоқ олганлар. Аммо ул киши асо-сий эътиборларини Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳа-дисларини тўплаб ўрганишга қаратганлар. Имом ат-Термизийга бу борада Имом ал-Бухорий, Имом Муслим ибн. ал-Ҳажжож, Абу Довуд, Қутайба ибн Саъийд, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғийлон, Саъийд ибн Аб-дуррахмон, Муҳаммад ибн Башшор, Али ибн Ҳажар ал-Марвазий, Аҳмад ибн Мунийъ, Муҳаммад ибн ал-Мусанно, Суфён ибн Вакийъ каби алломалар устозлик қилишган. Кейинчалик, Имом ат-

Термизийнинг ўзлари ҳам кўпгина шогирдларга устозлик қилганлар. Маххул ибн ал-Фазл, Муҳаммад ибн Махмуд Анбар, Абу ибн Муҳаммад ан-Насафий, Ҳаммод ибн Шокир, Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий, Абул-Аббос Муҳаммад ибн Махбуб ал-Махбубий кабилар шулар жумласидандир.

Имом ат-Термизийнинг зеҳнлари ўткир ва қувваи ҳофизалари кучли бўлгани ҳақида тарихий манбаълар-да кўплаб маълумотлар кетирилган. Масалан; араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Тазкират ал-хуф-фоз» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида бундай дейилган: «Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий Маккага ҳажга бораётганларида йўл-йўлакай кўплаб машҳур муҳаддислар билан учрашиб, уларнинг биридан ҳадис илмидан собоқ бермоғини илтимос қиладилар, шунда ул киши: «Майли, қўлингизга қоғоз-қалам олин-гиз!» — деган. Аксига олиб, шу пайт Ат-Термизий қалам топ-а олмаганлар-да, олим рўпарасида ўлтириб, эшит-ган ҳадисларини гўё ёзиб олаётгандек қоғоз устида қўлларини ҳаракат қилдираверганлар. Олим эса, бун-дан беҳабар, етмишга яқин ҳадис ривоят қилган. Нога-ҳоя, олим қоғозга қараб, унда ҳеч қандай ёзув йўқли-гини кўрган-да, Ат-Термизийнинг бу ишларидан жаҳли чиқиб: «Нима, сен мени бекорчи деб ўйладингми?» — деб ўшқирган. Ат-Термизий бўлсалар, бамайлихотир: «Сиз айтган ҳадисларни ёддан айтиб берайми?»—деб ҳозиргина эшитган ҳадисларининг ҳаммасини бирин-кетин айнан айтиб берганлар. Шунда бояги олим ат-Термизий қувваи ҳофизаларининг бағоят кучли экани-дан ҳайратланган экан. Бу хусусда Имом ат-Термизий-нинг ўзлари қуйидагича ҳикоя қиладилар: «Бир шайх тўплаган ҳадисларнинг икки қисмини ёзиб олган эдим, Маккага кетаётиб ўша шайх билан учрашмоғимга тўғ-ри келиб қолди. У ҳақда сўраб-суриштирган эдим, қаердалигини айтишди. Кейин, мен унинг ҳузурига йўл олдим. Илгари ундан узим ёзиб олган ҳадислар ёнимда деб ўйлаган эдим, қарасам, уларнинг ўрнига янглишиб бошқа ҳадисларни олган эканман. Шулар боис мен маз-кур ҳадисларни яна айтиб бермоғини илтимос қилдим. У рози бўлиб, ўшал ҳадисларни ёддан ҳикоя қила бош-лади. Кейин менга қараб, қўлимдаги қоғозга ҳеч нарса ёзмаганимни кўргач: «Бу қилиғинг учун мендан уял-майсанми?»—деди, (чунки, қаламимни тушириб қўй-ганим учун ҳеч нарса ёзмаган эдим). Мен узр айтиб: «Сиз ҳикоя қилган ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан би-ламан», — дедим-да, бирин-кетин барчасини сўзма-сўз айтиб бердим. Шунда шайх сўзларимга ишонмай: «Нима, менинг ҳузуримга келишдан олдин уларни мах-сус ёдлаган эдингми?» — деди. Мен: «Йўқ, ундай змас, агар сўзларимга ишонмасангиз, бошқа ҳадислардан айтинг!», — дедим. Шайх ўзи билган ҳадислардан яна қирқтасини ҳикоя қилди. Сўнг мен уларни ҳам бошдан охир бирма-бир айтиб бердим. Шайх ҳайратомуз: «Сен каби хотираси кучли кимсани сира кўрмаганман», — деди».

Имом ат-Термизий хорижий мамлакатларга қилган сафарлари чоғида илми ҳадисдан сабоқ олиш билан бир-га, ҳадисларни тўплаб, китоблар таълиф қилишга ҳам киришадилар. Уз юртларига қайтгач, маҳаллий олимлар билан илмий мунозараларда қатнашадилар, кўплаб илм толибларига устозлик қиладилар. Имом ат-Термизий-нинг, кўпчилик таснифлари,

жумладан «Ал-Жомиъ» ҳам ўз ватанларига қайтганларидан кейин яратилган. Имом ат-Термизий 892 йилда Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида вафот этиб, шу ерга дафн қилинганлар.

ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ АСАРЛАРИ

Имом ат-Термизий ўндан ортиқ асар ёзганлар. «Ал-Жомиъ», «Аш-Шамоил ан-набавийя», «Қитоб ат-таъ-рих», «Қйтоб ал-илал ас-сағийр ва ал-илал ал-кабийр», «Китоб аз-зух,д», «Қитоб ал-асмо вал-куна», «Ал-Илал фил-ҳадийс», «Рисола фил-хилоф вал-жадал», «Асмо ас-саҳоба» ва бошқалар шулар жумласидандир

«АЛ-ЖОМИЪ» АСАРИ

Бу китоб Имом ат-Термизийнинг энг йирик ва аҳа-миятли асарлари бўлиб, у «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ», «Ал-Жомиъ ал-кабийр», «Саҳиҳ ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» номлари билан ҳам маълум. Тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг ёзишича, Имом ат-Термизий бу асарни 270 ҳижрий (884 мелодий) йилда, яъни қа-рийб олтмиш ёшларида ёзиб тугатганлар. Унинг қўл-ёзма нусхалари дунёнинг бир қанча шаҳарларида, жум-ладан Тошкентда Ўзбекистан Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик инсти-тутида ҳам сақланмоқда. У Коҳира ва Байрутда бир неча марта нашр қилинган.

Таркибий жиҳатдан бу асар таҳорат, салот (намоз), закот, рўза, ҳаж, жаноза, никоҳ, эмизиш, талоқ, савдо-сотик, қозилик аҳкомлари, товон тўлаш, меъёр, ов, қур-бонлик, назр, иймон, сийрат, жиҳод, либос, таомлар, ичимликлар, хайр-э.ҳсон, саховат, -»;табобат, фарзлар, васиятномалар, хайрихоҳлик, тақдир, хуружу фитналар, башоратлар, шаҳодатлар, зоҳидлар, жаннат сифатлари, жаҳаннам сифатлари, илм, изн сўраш, одоб, масалалар, Қуръон фазилатлари, кироат, тафсир, дуолар, манокйблар (фазилатлар), иллатлар ҳақидаги боблардан ибo-, рат.

Имом ат-Термизий ҳар бир бобга (мавзуга) дойр бир ёки бир неча ҳадисни келтиргач, бошқа уламо-ю фа-қиҳларнинг ўша ҳадис ёки ҳадислар хусусидаги фикрларини баён қиладилар, шундан кейингина бу ҳақда ўз фикрларини айтадилар. Бу асар узоқ изланишлар ва баҳсу муҳокамадан кейин мўмин-мусулмонларга ҳа-вола қилинган бўлиб, Имом ат-Термизий бу хусусда ўзлари: «Ал-Жомиъ»ни ёзиб тугатганимдан сўнг, уни Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон олимларига кўрсатдим. Шунда улар уни катта мамнуният билан маъқул топдилар. Чиндан ҳам кимнинг уйида бу китоб бўлса, ўша уйда гўёки Пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари сўзлаёт-гандекдир, — дейдилар. Машҳур олим Тошкўбрийзода Имом ат-Термизийнинг ижодларига юқори баҳо бериб, бундай дейдилар: «Имом ат-Термизийнинг ҳадис илми соҳасида кўплаб таснифотлари бор. «Ал-Жомиъ» улар-нинг энг яхшиси ва ғоятда фойдалисидир... Бу асарни мутолаа қилган ҳар бир кишига унинг кадр-кимматли эканлиги махфий қолмайди». Бундан ташқари жуда кўп замондош ва кейин яшаб ўтган таниқли муҳаддислар Ат-Термизийнинг ҳадис илми соҳасидаги улкан хизматларини юқори баҳолаганлар. Ҳадис илми имомларидан бири Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисий: «Ат-Термизий ҳадис илмида иқтидо қилинадиган имомлардан биридир» — деб ёзса,

Тақидуддин ибн Таймия: «Абу Исо ат-Термизий биринчилардан бўлиб ҳадислар-ни саҳиҳ, ҳасан ва заиф гуруҳларга ажратхан олим-дир» — деб гувоҳлик беради.

Шуни қайд этиш зарурки, Имом ат-Термизийнинг бу асарларида ҳадис илмининг турли масалалари билан бир қаторда, ровийлар масаласига ҳам алоҳида эъти-бор берилган. Бу жиҳатдан у катта илмий ва амалий аҳамиятга моликдир. Китобда саҳиҳ (тўғри) ҳадислар билан бир қаторда ҳасан, заиф ва иллатли ҳадислар ҳам келтирилган. Китобнинг ушбу фойдали томонлари хусусида Ал-Ҳоким ан-Найсобурий ва Ал-Муқаддасий ўз асарларида алоҳида таъкидлаб ўтганлар. Шу билан бирга ҳадис илмининг истилоҳларини яратишда ҳам Имом ат-Термизийнинг хизматлари катта бўлиб, ҳадис илмига дойр истилоҳларни ўрганишда асосий манбаъ ҳисобланган «Улум ал-ҳадийс» («Ҳадис илмлари») ки-трбида учрайдиган барча истилоҳлар Имом ат-Термизийнинг «Ал-Жомийъ» асарида мавжуддир.

«АШ-ШАМОИЛ АН-НАБАВИЙЙА» АСАРИ

Ат-Термизийнинг бошқа бир йирик асарлари— «Аш-Шамои́л ан-набавиййа» баъзи манбаъларда «Аш-Шамои́л фи шамои́л ан-набий саллаллоҳу алайҳи ва садлам» ва «Аш-Шамои́л ал-Мухаммадиййа» номлари билан ҳам келтирилган. Бу асар Пайғамбар алайҳис-саломнинг қадзфалари, сийратлари, ажойиб фазилат ва, одатларига оид тўрт юзу саккиз ҳадиси шарифни ўз.ида жамлаган қимматли манбаъдир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, ушбу дтавзу, яъни Пайғамбар алай-ҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп олимлар, муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин, Ат-Термизийнинг «Аш-Шамои́л ан-набавиййа» номли асарларининг шу мав-зудаги бошқа асарлардан афзаллиги ва фарқи шунда-ки, унда Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатларига дойр барча ҳадислар мантиқан изчил тартибда жойлаштирилган ва у ўзига хос алоҳида китоб шаклида тасниф қилинган. «Аш-Шамои́л ан-набавиййа»нинг тили оддий ва равон, услуби ғоятда соддадир. У форс ва турк тилларига таржима қилинган. Ат-Термизийнинг ушбу асарига шарҳ ёзган шайх Иброҳим ал-Божурий: «Имом ат-Термизийнинг «Аш-Шамои́л ан-набавиййа» асари ўз бобида яккақз-ягонадир. Тартиби ва ўз ичига олган мавзулари жиҳатидан нодир китоблар жумласига киради. Унинг овозаси Мағрибу Машрикқа бориб ет-ди» — деб таъкидлайди. Машҳур олим Али ибн Султон ал-Ҳиравий ал-Қориъ ўзининг «Жамъ ул-васоил фи шарҳ аш-шамои́л» номли шарҳида Ат-Термизийнинг мазкур асарлари хусусида бундай деб ёзади: «Расулул-лоҳ саллаллоҳу алайҳу ва салламнинг фазилатлари, ахлоқлари ҳақида битилган мусаннафотларнинг энг чиройли ва яхшиси — Имом ат-Термизийнинг Пайғамбар алайҳиссалом сийратлари ҳақидаги мукамал ва мух-тасар китобидир. Бу китобни мутолаа қилгувчи Жаноб Пайғамбарни кўргандек ва ул зотнинг ҳар бобдаги маҳосини шарифларидан баҳраманд бўлгандек бўлади». Юқорида эслатиб ўтганимиздек, бу асарнинг Саййид Маҳмуд Тарозий томонидан узбек тилига қилинган тар-жимаси Тошкентда 2 марта нашр қилинди.

«Аш-Шамои́л ан-набавиййа» эллик олти бобга бў-линган бўлиб, мазмун-моҳиятига кўра, икки асосий қисмдан иборат. Биринчи ҳисмда Пайғамбар алайҳис-саломнинг қиёфаларига дойр ҳадислар, иккинчи қисм-да эса ул зотнинг сийратлари ҳақидаги ҳадислар баён қилинган.

Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг юксак инсоний фазилатлари, тўзал хулқлари ҳақидаги ҳадиси шарифлар тўплами бўлмиш бу нодир китоб халқимизни маънавий камолот чуққисига олиб чиқишда беҳад аҳамият-лидир.

«Аш-Шамои́л ан-набавиййа»нинг ёзма нусхалари Ўзбекистон мусулмонлари диний бошқармаси кутубхо-наси ва Ўзбекистан Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлёзмалар фондида сақланмоқда.

«АЛ-ИЛАЛ ФИЛ-ҲАДИЙС» АСАРИ

Имом ат-Термизийнинг «Ал-Илал фил-ҳадийс» («Ҳа-дислардаги иллатлар») номли асарлари ҳам бўлиб, у икки мустақил ҳисмдан ташкил топган. Улардан бири – «Ал-Илал ал-кабийр» ёки «Ал-Муфрад», баъзи олимларнинг фикрича, бизгача етиб келмаган. Лекин, Имом ат-Термизийнинг ҳаётлари ва фаолиятларига дойр мах-сус рисола ёзган олим Нуриддин Атар бу асарнинг яғо-на кўлёзмасини Туркия кутубхоналаридан бирида кўр-гани ва ундан фотонусха олиб, ўз асарида фойдалан-гани ҳақида ёзади.

«Ал-Илал фил-ҳадийс»нинг иккинчи қисми эса, «Ал-Илал ас-сағийр» деб аталади.

«САҲИҲ АТ-ТЕРМИЗИЙ» ВА «АШ-ШАМОИЛ АН НАБАВИЙЙА»ГА ЁЗИЛГАН АЙРИМ ШАРҲЛАР

«Оризат ал-Аҳвазий фий шарҳ Ал-Жомиъ лит-Тир-мизий». Муаллифи Ал-Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Ашбилий (Ибн ал-Арабий ал-Моликий). Кўлёзма нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади. Қоҳирада нашр қилинган.

«Шарҳ Ал-Жомиъ лит-Тирмизий». Муаллифи Абул-фатҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад Саййид ан-Нос ал-Йаъ-мурий аш-Шофийй (? —1333). Кўлёзма нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади.

«Ал-Лубб ал-лубоб фи-мо йақулу Ат-Тирмизий «ва фил-боб». Муаллифи Шайхулислом ал-Ҳофиз ибн Ҳа-жар ал-Асқалоний (? —1448). Кўлёзма нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади.

«Қут ал-муғтадий». Муаллифи Жалолуддин ас-Сую-тий (? —1505).

«Нафъ Қут ал-муғтадий». Муаллифи Ас-Саййид Али ибн Сулаймон ад-Думантий ал-Бажаъвий ал-Мағри-бий ал-Моликий аш-Шозилий (? —1877). Қоҳира ва Деҳлида чоп этилган.

«Шарҳ Ал-Жомиъ лит-Тирмизий». Муаллифи Аш-Шайх Абулҳасан ибн Абдулҳодий ас-Синдий ал-Муду-ний (? —1723).

«Шарҳ Ал-Жомиъ лит-Тирмизий». Муаллифи Абу ат-Таййиб (Муҳаммад ибн ат-Таййиб) ас-Синдий (ал-Мудуний) (? —1698).

«Жоизат аш-Шаъузий». Муаллифи Бадийъуззамон (? —1892). Бу асар «Саҳиҳ ат-Термизий»нинг урду тилидаги тафсири таржимасидир.

«Шарҳ Аш-Шамоил лит-Тирмизий». Муаллифи Аш-Шайх Абдуррауф ал-Муновий (? —1621).

«Ашраф ал-васоил». Муаллифи Шиҳобуддин Аҳмад ибн Ҳажар ал-Ҳайсамий ал-Маккий (? —1566).

«Шарҳ Аш-Шамоил лит-Тирмизий». Муаллифи Сай-йид Муҳаммад Қосим Жассус (? —1769).

«Шарҳ Аш-Шамоил лит-Тирмизий». Муаллифи Мус-лихуддин Муҳаммад ибн Салоҳ ибн Жалол ал-Лорий (? —1572).

«Заҳр ал-ҳамоил ала Аш-Шамоил». Муаллифи Ас-Суютий. Мисрда нашр қилинган.

«Жамъ ал-васоил». Муаллифи Мулло Али ал-Кориъ ал-Ҳиравий (? —1607).

«Таҳзийб Аш-Шамоил». Муаллифи Аш-Шайх Му-ҳаммад ибн Умар ибн Ҳамза ал-Антокий (? —1531).

«Шарҳ Аш-Шамоил». Муаллифи Исомуддин Ибро-ҳим ибн Муҳаммад (ибн Арабшоҳ) ал-Исфариноний (? —1536).

«Шарҳ Аш-Шамоил лит-Тирмизий». Муаллифи Му-ҳаммад Ошиқ ибн Умар ал-Ҳанафий (?—1629). Қўл-ёзма нусхаси «Шайх Шамсулҳаққ» кутубхонасида сақ-ланади.

«Ал-Ма,зоҳиб ал-ладунийа ала Аш-Шамоил ал,-Муҳаммадийа». Муаллифи Аш-Шайх Иброҳим (ибн Муҳаммад) ал-Божурий (?—1847).

ҚУШИМЧА АДАБИЁТЛАР

АБДУЛАЗИЗ АД-ДЕҲЛАВИИ. Бустон ал-Муҳаддисийн. Деҳли, 1898. АЗ-ЗАҲАБИЙ. Тазкират ал-хуффоз. Маккаи Мукаррама, ҳижрий 1374.

АЗ-ЗАҲАБИЙ. Сийар аълом ан-нубало. Байрут, ҳижрий 1402. АЗ-ЗАҲАБИЙ. Мийзон ал-иътидол. Миср, ҳижрий 1325. АЛ-АСҚАЛОНИЙ, Фатҳ ал-борий ли-шарҳи Саҳийҳ ал-Бухорий.

Ар-Риёз, ҳижрий 1379.

АЛ-АСҚАЛОНИИ. Таҳзийб ат-таҳзийб. Ҳайдаробод, ҳижрий 1325. АЛ-АСҚАЛОНИЙ Ал-Жомий ас-саҳиҳ лил-Бухорий маъа шарҳиҳи

фатҳ ал-борий. Ар-Риёз, ҳижрий 1379. АҲМАД ИБН АБДУЛЛОҲ АЛ-ИСБАҲОНИЙ. Таърихи Исбаҳон.

Лейден, 1934. БАДРУДДИН АЛ-АИНИИ АЛ-ҲАНАФИИ. Умдат ал-корий фий

шарҳ Саҳ,ийх, ал-Бухорий. Миср, ҳижрий 1308. ЕҚУТ АЛ-ҲАМАВИИ. Муъжам ал-булдон. Байрут. ЖАЛОЛУДДИН АС-СУЮУТИИ., Тадрийб ар-ровий фий шарҳи

тақрийб ан-Нулавий. Мадинаи Мунаввара, ҳижрий 1392. ЖАМОЛ АЛ-ҚУРАШИЯ Ас-Сароҳ мин ас-саҳоҳ. Лакнав, ҳижрий

1289. ЖАМОЛУДДИН АЛ-БАҒДОДИИ Ал-Мунтазам фий таърих ал-мулук вал-уам. Ҳайдаробод, ҳижрий 1357. ИБН АЛ-ИМОД АЛ-ҲАНБАЛИЙ. Шазарот аз-заҳаб фий ахбор

ман заҳаб. Байрут. ИБН КАСИЙР. Ал-Боъис ал-ҳасипс шарҳ ихтисор улум ал-ҳадийс.

Байрут, ҳижрий 1370.

ИБН КАСИИР. Ал-Бидоя ван-ниҳоя. Байрут, ҳижрий 1387. ИБН ХАЛДУН. Муқаддимат Ибн Халдун. Қоҳира, ҳижрий 1387. ИБН ХАЛЛИҚОН. Вафайот ал-аъйон ва анбоъ аз-замон Байрут,

1968. ИБРОҲИМ АШ-ШЕРОЗИЙ. Табақот ал-фуқаҳо. Байрут, ҳижрий 1401.

МОЛИК АЛ-АСБАҲИИ Ал-Муаттаъ. Миср, ҳижрий 1343. МУБОРАКФУРИЙ. Ал-Жрмиъ лит-Тирмизий маъа шарҳиҳи тух-фат ал-Аҳвазий. Қоҳира, Мадинаи Мунаввара. •

МУҲАММАД АНВАР АЛ-КАШМИРИИ АД-ДИИУБАНДИИ. Файз ал-борий ала Саҳийҳ ал-Бухорий. Қоҳира, ҳижрий 1357. МУҲАММАД АТ-ТАМИМИЙ АЛ-БУСТИИ. Китоб ас-сиқот. Ҳайдаробод, ҳижрий 1393.

НАВАВИЙ. Муқаддимат ан-Нававий ли-шарҳи Саҳиҳи Муслим. Хижозий нашриёти, Қоҳира.

НАВАВИЙ. Таҳзийб ал-асмоъ вал-луғот. Байрут.

НУРУЛҲАҚ АД-ДЕҲЛАВИЙ. Тайсийр ал-қориъ шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий. Лакнов, ҳижрий 1298.

САМЪОНИЙ. Ал-Ансоб. Ҳайдаробод, ҳижрий 1382—1401.

САҲОРНФУРИЙ. Ҳошия ала Саҳийҳ ал-Бухорий. Деҳли.

СИДДИҚ ҲАСАНХОН АЛ-ҚАНУЖИИ АЛ-БУХОРИИ. Ал-Ҳитта фий зикри саҳоҳ ситта. Лоҳур, ҳижрий 1397.

СИДДИҚ ҲАСАНХОН АЛ-ҚАНУЖИИ АЛ-БУХОРИИ. Авн ал-борий ли-ҳалли адиллат ал-Бухорий. Ҳиндистон ҳижрий

1299—1306. ТОЖУДДИН АС-СУБКИИ. Табақот аш-шофиъийа ал-қубро. «Исо ал-Бобий ал-Ҳалабий» матбааси, ҳижрий 1383

ФАЗЛУЛЛОҲ АЛ-ЖИЙЛОНИЙ. Фазл Аллоҳ ас-самад фий тавзийҳ Ал-Адаб ал-муфрад. Қоҳира, ҳижрий 1378. ФУОД СИЗҚИИН. Таърийҳ ат-тирос ал-арабий. Миср, 1977. ХАТИБ БАҒДОДИИ. Таъриху Бағдод. Байрут.

ШАМСУДДИН АЛ-КИРМОНИЙ АЛ-БАҒДОДИИ. Шарҳ ал-Кирмоний ала Саҳийҳ ал-Бухорий. Байрут, ҳижрий 1401. ҚАСТАЛОНИИ. Иршод ас-сорий ли-шарҳи Саҳийҳ ал-Бухорий.

Хиндистон, ҳижрий 1284. ҚАСТАЛОНИЙ. Муқаддимат ал-Қасталоний Ҳиндистон, ҳижрий

1284. ҲОЖИ ХАЛИФА. Кашф аз-зунун мин асомий ал-кутуб вал-фунун.

Ҳижрий 1310. ҲОКИМ АН-НАЙСОБУРИИ. Маърифат улум ал-ҳадийс. Ҳайдаробод, ҳижрий 1385.

**УБАЙДУЛЛА УВАТОВ
БУЮК МУҲАДДИСЛАР.
ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ
ИМОМ МУСЛИМ
ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙ**

Мухаррир – ХОЖА БАХТИЁР НАБИХОН ЎҒЛИ
Бадий мухаррир — А.БУРҲОНОВ
Техмухаррир — М. ОЛИМОВ
Мусаххих — И. МЕЛИҚУЛОВА
Рассом - А. ЁҚУБЖОНОВ

ИБ№169

Теришга берилди 5.12.1997 й. Босишга рухсат этилди 25.03.1998 й. Қоғоз
бичими 84X108 1/32. Шартли босма табоқ 4,0. Нашриёт ҳисоб табоғи 3,18.

Тиражи 5000. Буюртма №219. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 700129,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

«Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов
кўчаси, 1-уй.